

A photograph of a winding asphalt road in a rural, hilly landscape. The road curves from the bottom left towards the center. On the left side of the road, there are several large, leafless trees. In the background, there are rolling hills under a heavy, grey, overcast sky. A small white arrow sign is visible on the left side of the road, pointing forward. The overall mood is somber and quiet.

Levendel Júlia

SZALAGÚTJAIM

ÚJRA ÉS ÚJRA JÓZSEF ATTILÁVAL

liget

LEVENDEL JÚLIA

1944-ben született Budapesten, magyar-pszichológia szakon végzett az ELTE-n. Különféle egyetemeken tanított, újságíró-szerkesztő volt, regényeket, novellákat, esszéket, rádiójátékokat írt. 1988-tól a Liget, 2008-tól a Szitakötő szerkesztője.

Liget Műhely Alapítvány, 2012

ISBN 978-963-9363-80-9

TARTALOM

Három vak holló / 5
Már föntebb? / 11
A szocializmus állásáról / 21
Szállnak a napok alá / 29
Mint fatutaj a folyamon / 36
Az elnyomás csapatban károg / 41
S háltak az uccán / 50
Gondjaid magamra vettem / 57
És lecsüng a kéz / 65
Farkasveremben / 73
Az értelem karma / 88
Most már késő / 100

HÁROM VAK HOLLÓ

Ma vonzóbb számomra a kép, mint valaha: szalagúton kaptatni fölfelé, hogy följebb és följebb érve *ugyanarra tánguljon szemünk, mégis mást lássunk*, hogy *fönn az ormon egyszerre nézhessünk a szelek minden iránya felé*. A hegymászós metaforába kapaszkodva – remélem – megmenekülök az „összegző-betakarító” emlékiró pózától, amibe különben életkorom és a „témaválasztás” óhatatlanul lökne-szorítana. Lépek tehát, sőt, kanyargok fölfelé, s azzal biztatom magam, hogy amíg újabb és újabb szögből nézem a tájat, új perspektívákra csodálkozom, nem macskásodik meg az elmém. Kivált, ha József Attila szalagút-példázatába eleve bevonom az időt. Azt hiszem, nem volna ellenére. Az út tehát – közönségesen szólva – legyen időút is, és arról a bizonyos oromról körbe és lefelé pillantva láthassam önmagamat is. A tíz, húsz, negyven, hatvan évvel fiatalabbat, aki ugyanarra néz, mégis, valamelyest, mást lát.

Hadd nyíljon szemem először a három vak hollóra, hadd nevessek hajdani nevetésünkön – röhögőgörcs volt inkább, leállíthatatlan, neurotikusan túlhajsolt, ahogyan kamaszok nevetnek, és minden átmenet nélkül sírnak; legalábbis erről az oromról élesebben látom a feszültségünket, noha akkor ott – ’68 egyik kora tavaszi estéjén, a Városmajor utcai tetőtéri lakásban – nyilván hevesen tiltakozom, ha valaki, bárki, bármilyen magaslatról szemlélődve feltételezi, hogy nevetni *akarunk*.

Pedig nem játszottunk felhőtlen örömmel, ahogy irodalomhoz illő lett volna – sokkal inkább feladatot teljesítettünk, és mindegy, hogy akkor, azóta is magunk szabtuk-szabjuk saját méretre, azért az mégicsak feladatteljesítés, ráadásul sürgető volt: végre nevet kellett találni-választani induló folyóiratunknak, egy- vagy kétszavas címet, ami pontosan kifejezi... mit? leginkább a világerzületünket, H. B.-ét és az enyémet, közös elszántságunkat, élet-teremtő sóvárgásunkat – és magától értetődően József Attilánál keresgeltünk. Már beadtuk a Gondolat kiadóhoz József Attila-könyvünk kéziratát *Eszmélet* címmel – mindket-

tőnk előző években írt szakdolgozatának rövidített-esszéesített változata is beépült a kötetbe; az egész együtt pedig csakugyan *eszmélkedésünkről* szólt. Többször ízlelgettük-fontolgattuk persze, hogy lehetne a folyóirat is *Eszmélet*, és igazán nem tudom, miért éppen ezt éreztük *túlzásnak* (a folyóirat „javára” döntötünk végül, és a szokásos nyűglődések, tologatások, cenzúrázások után ’70-ben megjelent könyv címe változott).

Akkor este – már március volt – megint ültünk egymás mellett, lapoztuk az ’55-ös kétkötetes kritikai kiadást, egyikünk kezében az egyik kötet, másikunkéban a másik, aztán cseréltünk, és hangosan mondtuk a cím-lehetőségeket, mindenfélét, a legképtelenebbeket is, hátha a hang varázserejétől valamelyik életre kel, s nemcsak szépnek és értelmesnek, hanem hirtelen „célszerű”-nek is találjuk; csoda nem történt, egytől egyig alkalmatlan szavakkal, szókapcsolatokkal dobálóztunk, már nyikkani sem kellett, hogy „nem”, a fejünket sem ingattuk, mentünk tovább – hányadszor próbálkoztunk a József Attila-kötet szálasásával? ötödször, hatodszor? vagy már kilencedszer? Mindenesetre a türelmetlenség párosult valami rossz érzéssel, hogy ez a keresgélés méltatlan, a huzavona eleve idegen a vágyainktól – hogyan csinálunk majd folyóiratot, ha a névadásig se jutunk!? Hiába, semmi nem tűnt alkalmasnak – már újra, mint előző este és az azt megelőzőn is, a *Töredékek, vázlatok, verscsírák* fejezethez értünk; *Ó bánat ne érij el csak holnap... meg ne hagyj motyognom félszegül... és Ki lapengedélyt nekem nem adott...* Aztán ötödször, hatodszor vagy tán kilencedszer a 315. oldalra, és jó ismerősként üdvözlöttük az egysoros töredéket: *Három vak holló kerengett a fán* – ennyi; ezen röhögtünk olyan veszettül, hogy nyomban csitítani kellett magunkat: a szomszéd szobában felébrednek a gyerekek.

Miért volt ingerlő épp ez a semmihez se köthető sor? Sejtmem sincs róla, és arról sem, hogy akkor értelmes választ adtam volna-e a „miért”-re, amit aztán elfelejtettem, vagy már kezdetben is az abszurditás, a tökéletes értelmezhetetlenség hatott ránk, miközben nagy igyekezettel, halálos komolyan, a fe-

lelősség súlya alatt görnyedezve próbáltuk értelmezni az egész világot s benne nem is magunkat, hanem egyből a feladatunkat.

Három vak holló...

A kötetben 262. versként számon tartott sorról annyi tudható, hogy „A Múzeumban őrzött kéziratról” másolták le, de hogy milyen meggondolás alapján került az életmű végére, az titok marad, ahogyan a legújabb, a centenáriumi évben kiadott háromkötetes is magabiztosan az utolsó esztendő őszére datálja, és a Siesta szanatóriumban írtak közé teszi. Miért?

Negyven évnél több is eltelt kirobbanó nevetésünk óta, és jól emlékszem a töredékhez érkezésünk részleteire – hangra, képre, a szoba világítására –; az előző kutakodások tapasztalaira rímelve, a névadást mitizálva vagy legalábbis egyetlen gesztussal történelmet kerítve hozzá, mögé, összevillantunk és egyszerre mondtuk: *három vak holló...* – tizenhét esztendővel később, újabb folyóiratcímet keresve már úgy idéztük három vak hollónkat meg a jelenetet, ahogy sokszor előadott viccekre utal az ember, kényszeresen nem kellett már József Attilához kötődnünk, nem mintha a szellemi szálak lazultak volna, sőt, de felnöttebb, önállóbb volt a „kapcsolatunk”, valahogy *rálátósabb*, talán a sok-sok járástól azon a szalagúton, így lehetett, hogy ’85 tavaszán csupán egy-két hétig válogattunk, újrakóstolgattuk a ’68-as alkalmatlanokat is, aztán egy délelőtt H. B. hazatelefonált, és minden magyarázat nélkül azt mondta: „Liget”, én meg rögtön tudtam, mire mondja, s tudtam, hogy ez jó –; de hogy a holló-kerengés annyi körülményére, hátterére emlékszem, ám a „múzeumbeli” kézirastra nem, pedig a többi papírhoz hasonlóan nyilván kezemben tartottam, kartotékoztam és leltároztam, hisz a PIM kéziratárának teljes József Attila-gyűjteményét rendeztem 1971-ben – vajon ezt az emlékezetkiesést, érzelmi érintetlenségemet és érdektelenségemet csak lélekbúvárlással magyarázhatnám? Nem hiszem.

Hiába gyözködném magam, nem tudom felidézni, nem látom azt a – bizonyára megsárgult – lapot a kusza betűkkel írt hat szóval, és semmiféle kísértést nem érzek most, hogy „kutatóként” megnézzem a Múzeumban – *mintha mindegy volna...*

de nem „mintha”: csakugyan mindegy –; úgy sejtem, valóban a Siestában összerakott holmijai közt lehetett a lap, de a sehonnan sehová nem tartó „feljegyzést” annyira nem találták versnek – töredéknek vagy verskezdeménynek sem – az örökösök, hogy nem került be például a Cserépfalvi-féle „Összesbe”, aztán az ötvenes évek eleji rendezésnél az írásképmiatt dönthettek a '37 őszi keltezés mellett; nem kell ahhoz grafológiai képzettség, hogy valaki felismerje: az utolsó időkből való. A *Medvetánc* után hirtelen és brutális erővel változott írásképe, ez megrendített – tartózkodóbban és kevésbé ódivatúan nem mondhatom – már ott, a csupa-rács, nekem és talán a műveknek is börtön-kézirat-tárban. Egymás mellé tettem egy harmincas évek elejéről maradt, különösen szép, az ő markáns és kecses betűivel telerótt lapot meg egy öt évvel későbbi kéziratot – a rémületemet nem kellett, nem lehetett, nem tudtam volna szavakba préselni, ma szinte higgadtan mégiscsak leírom: a látvány a szöveg, a szavak lexikális jelentésénél is hevesebben kiáltott rám: *légy fegyelmezett!...* – mert nem egyszerűen ábrázolt, megszólított, meggondolkodtatott, meg amit műalkotás még tehet, hanem verbalitás nélkül szembesített a ténnyel és mindjárt a veszéllyel, mennyire ismerős a lelki táj, hogy szinte otthonosan bolyongok például az *árnyékvilág árkein*; könnyen magamra veszem, átélem a „gondjait” – és csak szakadatlan figyelemmel, erővel lehet – kell – ellenállnom a különféle önmegadásoknak. Nem fenyegetett sorsmásolás, nem hiszem, hogy bármilyen megroppantó tragédia arra indított volna, hogy Szárszóra utazzak, és vonat elé vessem magam. De gyerekkoromtól képes voltam a hasonlónál is hasonlóbban, úgy nézni a vaslában virító sárga fűre, a roncs, de még épnek látszó ágra, az elúszó dinnyehéjra – az egész világ visszájára; nagyon is értettem és érzékeltem, hogyan billenhet ki visszavonhatatlanul az addig eszméssel, gonddal épített-örzött egyensúly.

Különben sohasem kellett szabadulnom, még megküzdennem sem, írói-költői hatással. Nem verset írtam, hanem prózát, igaz, ettől még öntudatlanul is átvehettem volna jellegzetes motívumokat, sőt, ritmikát, hiszen az olvasott szövegekhez is hallottam

kedves szerzőim légzését, látni véltem a tekintetüket, a matatásukat, ahogy elkalandoznak és rebbenten visszatérnek foglalatosságukhoz, és mégsem, azt hiszem, még kamasz-próbálgatásaimba se szivárgott be *idegen anyag*; a közelség, az átérzés-élés nem is mindig irodalmi természetű volt – és tulajdonképpen maradt. Ennyi idő után azonban megkockáztatható, hogy eszmélésem ugyancsak fontos eleme lett a József Attila-i reakció-rokonság tudatosítása. Önmagam „kezelésén” túl abban is segített, hogy az életmű zökkenők és távolodások nélkül folyamatosan hozzám tartozzon, s hogy még mindig hajtson valami: megfelelni és beváltani az elkezdettet – például megírni, ami innen, most belátható.

Az utolsó vers utolsó sorában, az egyszerre romantikus és – ne tagadjuk – melodramatikus búcsúmozdulatként rögzített *másoknak remélést* is „vettem”: a *mások* én, mi voltunk; mitikus elszámolással tartoztam hát, s gyanítom, hogy ez a kényszer oldhatatlan.

A folyóirat-név keresésekor, ’68-ban egyébként tömény abszurdításba ütköztünk, *három vak holló kerengett a fán*, mondtuk és röhögtünk – hogy tudtunk ezen nevetni? Nem fáj az ütközés? Észre se vettük? Nem voltunk hősiességet játszó gyerekek, hogy a fizikai fájdalomkon ne vessünk, szó sincs efféléről – vakok voltunk, mint ama hollók, hiszen az a sor nemcsak a szürrealizmussal alapozott abszurd felvillanása, de valami tükrözés is: bennünket mutatott, és azt, amit épp csináltunk, amiért készek voltunk ügyeskedni és csatározni, az abszurd környezetbeli abszurd helyzetünket – vagy lehet-e ennél is képtelenebb: pártdiktatúrában a József Attila-féle, *a szellem és a szerelem* nevelte szabadságot testesíteni? Persze hogy nem gondolhattunk közben a leírás indítékaira és körülményeire; vélhetően szanatóriumi ágyban feküdt, takaróján könyv vagy folyóirat, de nem tudott olvasni, kába volt, el-elszenderedett, felriadt, az ajtóra sandított, nyílik-e, és nem bánta volna, ha ettől a kíváncsiságtól, ennyi vágyakozástól is megszabadul, aztán bánta, újra nem és újra igen, verstörmelékeket motyogott, inkább a saját szavait, mint más költőké, felemelte a könyvet vagy a folyóiratot, iszo-

nyú súlya volt, elbírhatatlan, és nem daccal, nem ellenállóan terített rá tiszta papírt, igazán nem, inkább csak gépiesen működött, ahogy betűket karistolt – miért „három”, miért „vak”, miért épp „holló”? csak; a „kerengett” pontos, sőt, jó. „Kerengett”, azt hiszem, ezt ismételte, kerengett, kerengett, kerengett, szédülten látott is valami kerengést, s ahogy száraz szája szinte pattogott, és eltorzultak, egymásba csúsztak a hangok, a szó eleje kerregéssé lett, krengett... krre, próbálkozhatna a tagolással, a hibátlan kifejtéssel; abbahagyta, talán akkor látta csodálkozva, hogy „a fán”. Hogy került a papírra? Ezt írta? Közben? A fán? Hiszen a fán nem lehet kerengeni. Az ágak között, a fa fölött... de a fán? Már nem megy, nem is kell kívánni, hogy engedjen a szorítás, enged; néha mintha semmi sem nyomná, nincs összetartó fegyelem. Letette vagy leejtette a lapot, a könyvvél-folyóíráttal együtt, vagy külön. Hová tehet valamit az ember egy szanatóriumi különszobában?

MÁR FÖNTEBB?

Tudom, hogy a képes beszéddel korábban is rengeteg szellemi szélhámosságot követtek el filozófusok, természet- és még inkább társadalomtudósok – nem is igen értem, miért csupán az utóbbi egy-két évtizedben neszelek fel érzékenyen (és sajnos, mindjárt ingerülten) a hasonlatok, az allegóriák, a metaforák *költőieskedő* használatára. A szépelgés önmagában érdektelen volna, csakhogy tapasztalom, a dilettáns díszítés, mindenfajta képesítés a demagógia kedvence – jellemző tünete. Buzdító és uszító politikusok meg hadvezérek mindig is szívesen kaptak elő állathasonlatokat (görénynek, patkánynak vagy keselyűnek tituláltak egyes embereket és csoportokat, újabban talán a vakondok lett a legnépszerűbb az elítélő beszédekben); szónokoltak vérző és széttépett hazáról – az eszement fogalmi sűrítményekhez (a nemzeti szocializmustól a békeharcig) időtlen idők óta képtelen képeket kapcsoltak. És a szörny-metaforák ma éppúgy tömegeket hódítanak, mint ötven, százötven vagy kétszázötven esztendővel ezelőtt.

A tudományos szövegek képesítése általában másféle indítékú és következményű: az összevont hasonlatok látszólag itt is az érzékletességet segítik, csakhogy nemritka, amikor a logikai ficam takarását szolgálják. Csúsztatásokhoz asszisztálnak, zagyválnak – legtöbbször éppen a differenciálatlansággal. A művészi metafora például sohasem valami helyett van, nem „elevenít meg” egzakt tényeket és nem a fogalmak színesítő eleme. A dilettáns vagy hamiskodó metafora-használat legelőbb arról ismerhető fel, hogy a kép csupán pótszer, kiszámítottan hatásos eszköz. (Iskolai magyarázóim réme kísért: a tábláról kellett másolnunk a vázlatpontokat, mert a füzetbe írással is rögzíteni tervezték a verselemzési módszert, amely elsoroltatta „milyen költői eszközöket találunk a műben”).

Csakhogy a pontos definíció feltétele és alapkövetelménye a létezés, az érzékelés és a gondolkodás *rétegeinek* megkülönböztetése, és minél összeszövöttebbek, voltaképpen elválasztha-

tatlanok a rétegek, annál inkább. Hiszen megkülönböztetés és elválasztás nem ugyanaz! A tiszta szövegek tehát nem mossák össze a szellemit a számszerűsíthető anyagival. Ahogy a lelki jelenségek diagnosztizálása is biztosan téves, ha a vizsgáló csupán a test működéséről tud gondolkodni, és nyelve-szemlélete mereven analogikus. Mikor József Attila szellemesen-keserűen válaszol Vágó Márta közhelyes ábrándozására (ha „egy metaphisikai síkon élnénk”), hogy „igenis ,metafizikai síkon’ is élünk. Különböben nem is élnénk”, halálos pontossággal megkülönbözteti a két-féle sík szerkezetét és törvényeit.

1980-ban, a József Attila születésének 75. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai konferencia egyik előadójaként én is hasonlóra, méghozzá a költőtől vett hasonlóra építettem. Akkor még nem volt agyonidézt A Toll 1930. január 10-i számában, s aztán különlenyomatban is megjelent „merészen tárgyilagos kritikája” Babits kötetéről, s bőven elegendőnek éreztem éppen csak utalni a „furcsán ellentmondó” tényre, hogy „az eszmélkedő versszerkezetről elméletileg egyik legszerencsétlenebb, értetlenségekkel és bántásokkal teli kritikájában beszél”.

Az ormóttan csapkolódás közben József Attila mintegy kiszól a saját szövegéből, szinte megfélekedezik arról, hogy tekintélyromboló pamfletet ír, s tűnődve, nyelvtanilag is kacskaringózva olyan szerkezeti „követelményt” fogalmaz meg, amelyet saját versben csak évekkel később „teljesít”:

...a formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már föntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden irányára felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van.

A sűrű program erősen korlátozta az előadások időtartamát – én jóval rövidebb voltam a megengedettnél, talán mert akkor sem éreztem szükségesnek, hogy tudományos apparátus villogtatásával egyengessem karrieremet. Jó, hogy elkerülhettem az effélét. A bármi villogtatását, az egyengetést, a karriert. De az is jó volt, hogy tucatnyinál több tanítványom jött el meghallgatni, s hogy a teremben érezhetően mindenki értette az áthallást, a plusz-jelentést. Ugyanis az eszméletről beszéltem – nem az *Eszmélet* című versről, hanem az eszmélet fogalmáról, az életmű „kulcsszaváról”. A szó – mondtam – nyelvújítási képzés eredménye, az ótörök eredetű *ész-esz* főnévből képződött az *eszmél* ige. Az *eszme* főnév viszont elvonással jött létre az *eszmél*ből. Az *Értelmező Szótár* kétféle meghatározást ad: „Álmából ébredve, ájultságából magához térve öntudata működni kezd, ocsúdik”. És: „Elgondolkodva, eltűnődve rádöbben valamire, eszébe ötlik valami” – vagyis a szó történetében és mai használatában is egymásba játszik, összeolvad a biológiai, fiziológiai és a metafizikai jelentésréteg. A változatok az intuíciót és a racionalitást, az állapotot és a folyamatot is kifejezik: az *eszmélet* közvetlenül állapotot nevez meg, de feltételezi a folyamatot, az eszmélés eredménye az eszmélet. És József Attila költészetében megfigyelhető a *felsejlés, derengés, kibomlás, az eszméletig tartó út* vonala.

Előadásom szövege hat esztendővel később *Szalagút* címmel jelent meg esszékötetemben, a Szabolcsi Miklós igazgatta Országos Pedagógiai Intézet kiadásában, miután a kézirat talán az összes irodalmi vagy irodalmat is befogadó könyvkiadót megjárta. Szabolcsi apáskodóan „vállalta” a kiadói szerepet, nem sejtette, hogy mire a csúnyácska könyv nyomdai munkái elkészülnek, megint – ezúttal a Liget miatt – szilenciumon leszek, s ő újra csak bátorságra kényszerül miattam. Hányszor próbált segíteni, közvetíteni, oldani a pályámat kísérő politikai retorziókon, és eljött már Eszmélet folyóirat-kezdeményünk bemutatójára, kutatónak hívott az Irodalomtörténeti Intézetbe, s mikor „felsőbb utasításra” meg kellett szüntetni a munkaviszonyomat, tudtom nélkül elintézte, hogy „átvegyenek” a Petőfi Múzeumba – a József Attila-kéziratok rendezésére. Arra az akadémiai konferenciára is ő

kért fel – teljes szabadságot hagyva: arról beszélhettem, amiről akarok, és senkinek sem kellett előre bemutatnom a szöveget.

Eredeti és jó ötlet volt az eszmélés folyamatát-állapotát kifejező, jellegzetesen József Attila-i *spirális* versszerkezet elemzése. Alkalmam nyílt, hogy ezúttal a spirál-mintát követve írhattak *újra* filozófiai, esztétikai – ökológiai – rögeszméimről, s úgy, mintha nem magamról, hanem csakis József Attila szemléletéről-költészetéről volna szó. Hogy „az eszmélő ember és a világ kapcsolatában mindig érvényesül a kölcsönösség. A megismerő, felfedező, rádöbbenő költő nem passzív világot érzékel. A szűkebb és tágabb környezet nem vizsgálándó anyagként jelenik meg – a világ József Attila számára szinte kínálja magát.” A láрма nyújtózva kel, a szellő szaglász és vigyorog diadallal, „A saláták az estharmatban borzonganak, kotyognak halkan”, a faldarab azon tűnődik, hulljon-e, sziszeg a por és tétova szúnyog sír, morognak a sovány levelek, az őszi szél vigyázva botlik és bársony nesz inog, sóhajt az éj, sóhajt a világ... – és ez nem csupán a költészetben jól ismert antropomorfizálás – tárgyak, növények, állatok és fogalmak nemcsak emberiesen viselkednek, hanem *együttműködnek* az emberrel. A világ és az eszmélő között állandó az *áramlás* – az összeolvadás és azonosulás veszélyét is felidézve. A mindenség tehát nem a közönyös *van*, *létezik* alakban veszi körül, mert él és sűrög.

Az eszmélet – írtam-mondtam – nem extatikus állapot; józanság, megmérő tűnődés, kristályos logika nélkül nincs eszmélet (ösztoneim tiltakozhattak a tudat „kiürítéséről” szóló bulvár-buddhista gyakorlatoztatás ellen, holott akkoriban nem is találkozhattam ezzel az üzletággal). A rebbenékenység – a pihető moha, a tapsikoló vagy megremegő jázminok, a kecs puha bolyha, a nedvesség motozása vagy a barna kapa hűvös nyele – nemcsak a különösen kifinomult érzékszervek, hanem az *értelem érzékenységének* műve is.

Milyen mámorosan – József Attila-idézetekkel – tagadtam még az egyetem pszichológia szakán is sulykolt hierarchikus tanítást, hogy az érzékelés-érzés-értés egyre fejlettebb fiziológiai jelenség! Dehogy érem be a rámondással: szép, különös költői

eszközök jelennek meg szókapcsolataiban, mint „az elme hallja”, „Gondolatban tán nem is hittem”, „Ilyen az ész, ha áhít”, „Elmémbe, mint a fémbe a savak, ösztöneimmel belemartalak”!

A biológiai és a spirituális rétegek szétválaszthatatlansága, az *érzett* és a *tudatos* kölcsön-mozgása – vagyis az eszmélet – belső szabadságot feltételez. Ezt – hiába – mégiscsak forradalmi hevülettel állítottam, talán akkor didaktikusan hangsúlyoztam is, a nyomtatott szövegben mindenesetre sorokat kurziváltam. És értelmeztem a belső szabadságot: hogy a létezés meg az erkölcs törvényeit az eszmélés során avatja sajátjává az ember, s ezek a saját törvények nem cserélhetők fel és nem helyettesíthetők azokkal az életelvekkel, utasításokkal, semmiféle vallással vagy eszmerendszerrel, amiket külső hatalom kínál vagy kényszerít.

A patetikus szabadság-futam közben megpendítettem, hogy az eszmélés folyamata és állapota – filozófiai, pszichológiai vagy éppen idegfiziológiai vonatkozása – további kutatásra érdemes, s hogy József Attila eszmélést tükröző versszerkezete, éppen a *spirális forma* révén rokonságot tart a 20. században felfedezett vagy feltételezett fizikai, biológiai, biokémiai szerveződésekkel. (James Watson 1968-ban írt kalandtörténete, *A kettős spirál*, nem is a DNS-ről szól, inkább a Francis Crickkel megélt felfedező-játékról, így bölcsészek számára is érthető, sőt, valamiképpen emblematiszusan ’68-as műnek számított.) A „rokonságot”, költészet és természettudomány, szociológia és filozófia közös törvényszerűségeit persze ma is csak sejtem, s talán a sejtelem negatív töltete miatt – hogy az ember nemcsak érzékenyen a lényeges pontokra tapint, hanem tudás nélkül odatapogat – gyanakszom most: József Attila nem költő, hanem elméleti szalagút-hasonlata is pontatlan. A képes beszédben ugyanis óhatatlanul minden jelképesül, s a hasonlat így azt sugallja, hogy a felfelé vezető ösvényen magasabb, differenciáltabb, értékesebb szintre jutunk. Mintha élet és vers folyvást *haladna, fejlődne*.

De hát *főntebb* vagyunk-e az *Elégia*, az *Óda* vagy a *Levegőt!* középső, akár utolsó szakaszaiban? *Főntebb* voltam-e én 1980-ban az Akadémia előadótermének dobogóján, mint 1962-ben a *Külvárosi éj*ről érettségi dolgozatot írva, s *főntebb*-e, mint hét-

évesen, amikor először olvastam és mindjárt megtanultam egy csomó József Attila-verset? *Főntebb* vagyok-e ma bármelyik életkoromnál?

Azt hiszem, a világallopotok és társadalmi rendszerek alakulásában sem lehet romantikusan egyenes vonalú „haladást” feltételezni, de a szélsőségesen ellenkező szemlélet, a *mindenfajta* haladás és fejlődés tagadása is téves, sőt, veszélyes. A legveszélyesebb pedig a differenciálatlan beszéd. Egészen más ugyanis a biológiai, szellemi, kulturális fejlődés, mint például a gazdasági. A negyvenéves ember nem „több”, mint az óvodás – s ugyanígy a modern kor szellemisége, kultúrája sem „érettebb”, magasabb szintű az ókorinál – de nem is kevesebb! A számszerűsítés, erre és arra is, csálás.

Az általános iskola első osztályát végeztem 1951-ben Szegeden, amikor a koncepciók perék új hulláma elérte két esztendővel korábban orvosi diplomát szerzett, de klinikai munka helyett politikai funkcióban maradt apámat. Az egykori Márciusi Front szereplőinek felszámolására készülődtek: 1950 őszén letartóztatták Haraszi Sándort, ’51 elején Losonczy Gézát, Újhelyi Szilárdot (’56 novemberében majd családostul viszik őket a jugoszláv követségről Snagovba) – a tervezett per első számú vádlottja az akkor belügyminiszter Zöld Sándor lett volna. Zöld a negyvenes évek végén a szegedi pártbizottság titkára volt, apámat a baráti együttműködésen túl igazi szeretet kötötte a hét esztendővel idősebb, orvosi végzettségű politikushoz. Zöld remek érzékkel például medikus apámat kérte, hogy a szívbetegeke kezelésehez szükséges napi injekciózást végezze, s a szabadkozásra, hogy Szegeden kitűnő klinikusok vannak, szellemesen válaszolt: így olcsóbb lesz, te nem kérsz előléptetést, nem vársz fizetésemelést. Apámat elbűvölte a puritán, okos világmgelváltó, aki saját magával érvelt, amikor a régen áhított orvosi munka helyett az egyetem pártfunkcionáriusává szervezte. A berettyóújfalusi csizmadia fiának sem volt könnyű eljutni az orvosi diplomáig, magyarázta (s apám értette, hogy a tanmese róla szól, hiszen neki, a pár elemi osztályt végzett pesti kocsmáros fiának is micsoda szívósság kellett ehhez), mégis azt csinálja, amit épp most,

az adott időben-közegben kell. Meggyőződésből persze. Apám is csinálta tehát – 1951 márciusáig, amikor Gerő Ernőné ismertette vele a határozatot, hogy „pártba beépült, trockista ellenség” lett. És megindult az eljárási lavina, a szokott túllihegésekkel (mélyen megrendült és csalódott elvtársak egymásra licitálva tettek javaslatokat, például hogy négyéves öcsémet ne engedjék az óvodába, egy trockista gyereke ne fertőzzön!). De a jól előkészített pert mégsem tudták összehozni, mert letartóztatása előtt Zöld agyonlőtte magát – és lelőtte a családját, apám pedig inkább kellemetlen felesleggé vált számukra. Büntetésből kihelyezték a Hódmezővásárhely melletti haldokló tbc-sek elkülönítésére szánt Kút völgyi Szanatóriumba. Évtizedekkel később írt emlékezésében így összegez: „Büntetésből? – Életem nagy, sok mindenért kárpótló jutalma lett ez a fordulat. Orvos lehettem, gyógyító orvos”.

Egész nyáron a szanatórium melletti szolgálati épületben laktunk öcsémmel, anyám meg afféle ágyrajáró volt, hiszen orvosi munkája, a sok ügyelet Szegedhez kötötte. Amikor velünk lehetett, sötét hajnalban kellett indulnia és késő délután érkezett vissza, a „háztartást”, a „gyerekgondozást” rám hagyta. Feladataim közül legélesebben a készülődésekre emlékszem, hogy öcsémet mosdatom, öltöztetem, fontoskodva ellenőrzöm a szoba állapotát, és sietünk az állomásra; szorosan fogom a kezét, befut a vonat, anyám láthatóan elégedett... Csak most döbbenek rá, hogy ott Kút völgyön már mennyi erő-kedv-kíváncsiság jutott az értelmiségi életformát előlegező ténykedéseimre. És milyen önálló voltam. Nem tudom, hogyan vettem birtokba azt a vázsonkötéses Cserépfalvi kiadású József Attila-kötetet, amelyben ceruzával egy csomó verset bekereteztem, és készségszintemnek megfelelően dülöngélő, lónagy betűkkel a keretbe írtam: ESZT – vagyis rögzítettem a magamnak tett fogadalmamat, hogy a jelölt verseket megtanulom. A könyv megvan, de akárhányszor forgatom, semmivel nem lesz érthetőbb – bizonyára rekonstruálhatatlan is –, hogyan, milyen benyomások szerint válogattam. Miért rajzoltam körül az *Áldalak búval, vigalommal*-t, a *Klári-sokat*, a *Piros hold körül*-t vagy a *Két keservest* – és a *Tiszta szív-*

vel-t, a Betlehemi királyokat vagy a Tedd a kezed-et miért nem? Lehet, hogy nem is válogattam, csak kapkodtam? Semmit sem értettem, el se olvastam rendesen, de kellett valami kapaszkodó, és vaktában ceruzáztam? Vagy majomkodva utánóztam valami felnőttet? Ez utóbbi a legkevésbé valószínű. Nem láttam effé- lét, nem is hallottam addig hasonlóról. Körülöttem a felnőttek inkább közösséget szerveztek, vitatkoztak, életük aránytalanul nagy hányada közösségi szintéren, a közösségért munkálkodva zajlott. Akkor hát esetleges és nagyon szerencsés volt a kötetre találásom, és a véletlenszerűen indult *kapcsolat* életre szóló lett, folyamatosan kísérő, meghatározó, egyszerre változó-pulzáló, mindig másképpen megrendítő, kihívó és valami biztonságfé- lét is adó? Mert „kapcsolattá” tettem kötődésemet, ahogy József Attilának is „kapcsolata” volt csillagokkal, füvekkel, hangyával, szappanos vízzel, és persze a halottakkal is. Nemcsak az idő és a tér meglevenítésének és benépesítésének technikáját tanultam verseiből – vagy fedeztem fel verseiben, hanem magát a kapcso- latépítést is. És bizonyára eltanultam tőle vagy felfedeztem ma- gamban az övéhez hasonló kétségeket és szorongásokat. Korán megismertem a ragaszkodás paradox voltát. Végül is akármilyen in- spirálta az első mozdulatokat, akárhogy is történt első könyvem birtokbavétele, hencegés nélkül biccenthetek gyerek-énemnek: jól működtek ösztöneim és fogékonynak bizonyultam.

Mostanra meg oly hosszú, kacskaringós, Möbius-szalaghoz hasonló lett „utunk”, hogy az összegabalyodás veszélyét hárítva a merőben mást is – kényszeresen? – igyekszem rögzíteni. A sze- rencsémet legelőbb, mert az alkat és a sors alakulásában mégis- csak nagyarányú Fortuna igazságtalanságokat okozó szeszélye. József Attila nem *talált*, és talán *környezeti adottsága* miatt nem is találhatott semmire és senkire úgy, ahogyan én például az ő költészetére. A környezeti adottság nem a hátrányos anyagi vi- szonyokat jelenti – a szegénység önmagában csak megnehezíti az életet, de eleve nem zár el a társadalmi és főként a szellemi „felemelkedés”-től. A durvasággal, sunyisággal, prostitúcióval, a romlottság megannyi fajtájával körülvelt gyerekek emberfeletti teljesítmény a kitörés. Igaz, József Attilának is adatott szerencse,

de milyen felemásan. Makai Ödön támogatása, ösztönzése és követelménye is, hogy tanuljon, sorsdöntőnek bizonyult – de a Makai Ödön-történetet is mennyi sötétség és torzulat nyomja!

Nemrég hosszú telefonbeszélgetésünk során magyarázta egy kisvárosi tanítónő, hogy neki ugyan nincsenek előítéletei, ne gondoljam rasszistának, csakis személyes tapasztalatai vezették oda, hogy meggyőződéssel képviselje: maguknak a cigánygyerekeknek volna jobb a szegregáció, mert iszonyatos tragédiákat okoz, ha valakinek, olykor, kivételesen sikerül kitörni saját családja köréből. A család, a szűkebb környezet valójában nem akarja és nem bocsátja meg a kulturális kiemelkedést, mindig eltévelyedésnek tartja, a tanult, igényesebbnek mutakozó ember pedig soha nem szabadulhat egészen az ösztönös viselkedésmintáktól, sehová sem tartozhat igazán, és akik a legjobb szándékkal tanították, segíteni akartak, nagyot csalódhatnak, mert be kell látniuk, hogy csak fájdalokat okoztak... Elrémitett jóakarátának konvencionális rosszba, kirekesztésbe fordulása, de ahogy mondta-mondta a konkrét „esetek”-et, egyre passzívbabban hallgattam. Nem csupán az udvariasság tartott vissza a vitától és ellenpéldálózástól, hanem az alkalmatlanság-érzet is. Mennyire rühellem az életidegen, csak elméletet ismerő kinyilatkoztatókat, akik szociális érzékenységüket legszívesebben pazar büféasztal mellett, perzsabundában mutatják meg a kameráknak és mikrofonoknak, s valójában rendíthetetlen a kiváltságtudatuk. A szerencse éppúgy paradox tünet, mint a ragaszkodás. Kétségtelen, sokkal könnyebb kötődni – bárkihez és bármihez – annak, aki nem kényszerül kitörni, felemelkedni, kultúrát váltani; és sokkal könnyebb konformizálódni, elócskulni az oldott unalomtól.

A spirális alakzatnak képzelt életvitel – no meg a tudatosság és a bizonytalanság-bizonyítási kényszer – velejárója a sűrű önreflexió. József Attila sokszor leltároz, meg- és felméri a vele történeteket és a saját teljesítményét. Az utolsó két-három évben még több az összegzés, de mintha kevesebb volna a szeretetet kuncsoráló, bájjal törleszkedő motívum – legalábbis az önvádoló-öngyötrő „beismerésekhez” képest. A *Gyermekeké tettél*, a *Fló-*

rának, a Nem emel föl, de még a Karóval jöttél is örzi ugyan a magát sajnáló és sajnáltató, öngyilkosságot tervező-színezgető, halálával a világot fenyegető gyerek indulatait és mozdulatait, ám a lehetőségeket, sőt, a vigaszt is elnyesi az önkárhozzátás. A Kész a leltár pedig legalább annyira kultúr-számadás, mint a saját élettények felsorakoztatása. Az indító zsoltár-parafrázis meg a konkrétan Adyra vagy Petőfire utaló sorokon túl (Asszony ha játszott velem hitegetve: / hittem igazán – hadd teljen a kedve! és Nem dicső harcban, nem szelíd kötélén, / de ágyban végzem, néha ezt remélem) a vers születésével körülbelül egyidőben búcsúztatott Kosztolányi „szellemujja” is érzékelhető: a hetykén bővülő rímelésben például (Sikáltam hajót, rántottam az ampát. / Okos urak közt játszottam a bambát) vagy a csattanós befejezésben (Akárhogyan lesz, immár kész a leltár. / Éltem – és ebbe más is belehalt már), s a „könnyedségben”, hogy a jó hangzás kedvéért kész eltekinteni a tényszerű igazságtól (mikor játszotta a bambát?!).

A *Kész a leltár* a magamban legtöbbet és legrégebben gondogatt József Attila-versek közé tartozik, de csak mostanában értettem meg, hogyan védelmezhet a kultúra – vagy megfordítva: milyen nyers fájdalom marad – *nagyon fáj* –, ha a kultúra, mint a ruha, lehullik. A kultúra – a metaforákkal és magával a költészettel – mégiscsak elviselhetővé szelídíti, szinte *szublimálja* a létezést. Lehet-e képtelenebb paradoxon, mint a tény, hogy a *csaknem* teljes-egész *Nagyon fáj* kötet gazdagítása, kitöltése indította a *Kész a leltár* megírására – mintha a vállrándítást is lehetővé tenné a már tipografizált kötet: igen, *ebbe más is belehalt már*.

A SZOCIALIZMUS ÁLLÁSÁRÓL

*Ha beomlanak a bányát
vázazó oszlopok,
a kincset azért a tárnák
őrzik és az lobog.
És mindig újra nyitnák
a bányászok az aknát,
amíg szívük dobog.*

– az Ignotusnak ajánlott *Alkalmi vers* 4. részét, ezt az egyetlen metaforára épített romantikus-patetikus biztatást évtizedek óta nemcsak *lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm*, de szinte fogható tárgyként hurcolom is magammal, és amióta hallom, józanul tudom is, hogy a hét sor merő romantika, meg hogy ez a fajta *hitvallás* (az összetett szó két tagjának eredeti-elemi értelmében) milyen korszerűtlen, még dacosabban szorongatom-idézem. Pedig rálátok az egymást generáló, összeadódó, végzetlenül gubancolódó korszerűtlenségekre – néha mulatni is tudok a szövevényen, de mindez csak tovább kuszálja az egészet. A József Attila-i *meggyőződés és érzület* avíttóságát nyilvánvalóan súlyosbítja az én konokságom, s minél kontrolláltabb mai-mostani kötődésem, vagyis minél több társadalmi-történelmi tapasztalat *ellenére* ragaszkodom, annál nagyobb terheket pakolok a kecses-törékeny sorokra; mintha a *használat* ezúttal nem elevenítené a verset, hanem éppenséggel megdermesztené – tartok tőle, hogy a konkrét művel együtt az életművet is.

A huszonkilenc éves József Attila Ignotus írására reflektálva gyöngéden (úgy érzem, némiképp eltökélt ez a gyöngédség) vitatkozik, de a méltányosságot – még az illendőséget is – megszegve, hiába, no, mégiscsak „leszólja” és kioktatja a hatvanöt esztendő apai pártfogót (*...azért tolom el a csendet, hogy belásd, / öreg vagy...*), s közben bizonyára nem sejlik számára, hogy magyarázata – és a verses példabeszédből leginkább a 4. rész – sűríti a 20. századi baloldal (a szónak akkor még értelme volt) jellegzetes *veszendőség*-, sőt, *pusztulástudatát*, ezért aztán fiatalosan

szertelennek aligha mondható. A biztatás a bekövetkezett összeomlás ismeretében, a tragédia jelenvalósága mellől szól, s így, mint annyi rokonszellemű műalkotás, csak pózos lehet. Még ha megejtően szép is ez a póz.

Sok évvel ezelőtt, az ugyancsak romantikus, József Attilával egy évjáratú Koestlert olvasva döbbentem rá, hogy az egyéni alkatoktól, életutaktól, tapasztalatoktól szinte függetlenül minden baloldali intellektuel csordultig tele volt reménytelenséggel. Saját gyönyörűséges jövőképüktől megbűvölten, mégis a vesztes helyzetéből, valamiféle csak-azért-is büszkeséggel éltek és dolgoztak, eleve dacosan képviselték a szocializmus eszméjét. Úgy gondoltam, azért, mert hit és gyakorlat szakadéka fölött nem maradt más nekik (árulások, önbecsapások, ilyen-olyan leépülések és előcskulások persze bőséggel), csak a hősies póz, a patetikus kötéltánc. De kérdés: nem így van ezzel *mindenfajta* gondolkodó?, *bármilyen* világnézetű, eléggé érzékeny ember? Mi köze ennek a baloldalisághoz? A szocializmushoz?

Meg hát önkéntelenül adódnak a további kérdések: milyen szocializmusról van szó? Mire gondolt József Attila (mert nem csupán ironikusan-önironikusan emelte a címbe a brosúra-kifejezést) és mire gondolhatok én (eltolva az aktuálpolitikai vonatkozásokat-ráhallásokat)? Van-e, lehet-e átfedés az 1934-ben meg a 2009-ben leírt szocializmus-fogalom értelmezésében? És a talán legfontosabb: van-e bármikor, bármilyen történelmi szituációban „állása” egy eszmének? Nem zavaró-zagyváló-e még manapság is megkülönböztetés nélkül hol szellemi irányultságnak, hol társadalmi berendezkedésnek tételezni a szocializmust? A 19. század húszas-harmincas éveitől oly sokan, sokszor, tudatlanul vagy kiszámítottan zsonglörködtek ezzel – ideje volna már *rendezni* szellemi-fogalmi *dolgainkat*. De talán nem csak elméletileg-fogalmilag.

A *szocializmus* eszméje (már ami a töménytelen mennyiségű-milyenszerű interpretálásból ülepíthető) meg a gyakran ideológiai ellen-párjaként szereplő *konzervativizmus* az elmúlt két évszázadban – szerte a világon, de különösen Európában – jól követhetően egymással rivalizált, egymás bűneire és botlásaira

lecsapva alakította egyik is, másik is a maga arculatát, irányzatait; még a 20. század szörnyű diktatúrái is a diabolikus egymásra figyelésről tanúskodnak; mint valami abszurd sportversenyen, cél és érdem volt a másik „oldal” rémtetteinek, gátlástalanságának felülmúlása. A versengés azonban így eleve a vadhajtasok, az ostoba túlzások, a „gyerekbetegségek” vagy egyenesen a brutalitások között zajlott – végül is, valamelyest érthető, sőt, méltányolható a jakobinus diktatúrától elborzadt Chateaubriand konzervativizmusa, ahogyan érthető (nekem nehezen méltányolható) a hitlerizmust túlélte nemzedékek fogékony-sága a szocialista mozgalmiságra, a sztálinizmust is elfogadó, kiszolgáló világváltoztatásra.

De a szocializmus címkéjét mintha jóval többféle változatban forgalmazták volna az idők során, mint a konzervativizmusét, s ez önmagában figyelemre méltó: talán ez is jelzi, hogy eleinte az ideák roppant gazdagsága gyűlt össze, a megvalósítás során azonban, a politikai gyakorlattal – mint valami tébolyodott óriás – önmaga rombolta ezt a sok mindent: tépte-vágta, zúzta, morzsolta – 1934-ben, Hitler és Sztálin uralmának idején Ignotus *aggodalma* igazán visszafogottnak, csendesnek minősíthető. De a különféle utópiák – Owené vagy a Fourier-féle falanszter – miben hasonlított a proletárdiktatúra eljövételét hirdető bolsevik ideológiára? Hogy egy párt, egy politikai mozgalom mit ír a zászlajára, nem számít – soha nem az embertelenség programjával kampányolnak. Úgy tűnik, vagy másfél évszázadon át a nagyon különböző, bár rokon módon egyenlőséget, igazságosságot, szolidaritást és pozitív szabadságot kívánó ilyen-olyan „szocialista” irányzat közös nevezője a *kapitalizmus-ellenesség* volt. Vagyis valami negatívum? Sajnos, így van. A tulajdonra, termelési módra, együttélésre, elosztásra vonatkozó programok egymásnak feszültek – a kritikában, a létező elleni fellépésben mindig is könnyebb egyetértésre-együttérzésre jutni. Mindenestre József Attila is bizonyíthatóan antikapitalistaként vallotta magát szocialistának (benne talán fel sem vetődött a mostanában divatos ingerkedés, miszerint „kibékíthető”, sőt, összeházasítható a tőkés lét és a szocialista meggyőződés) – és én is kérlelhetet-

lenül antikapitalista elvek alakította közegben nőttem fel; nem készítem hát semmiféle világfordulás átértékelésre – nem hódolok a kapitalizmus totális győzelemben megmutatkozó „életképessége” előtt, és nincs szükségem „átigazolásra”, hiszen nem most döbbenek a „létezett szocializmus” természetére; életem java abban telt, elég öntudatosan és ellenállóan. A magam *alkalmi*-jában legelőbb is azt rögzítem, hogy szellemi rendezés nem lehetséges önmentő csúsztatások, anyagi-hatalmi érdek-vezérelte kompromisszumok és átírások kísérlete mellett. Aztán hogy a különféle „megvalósulás”-sal kérkedő államalakulatok működése, a rendőri-katonai-hivatali- és párt-megnyilvánulások nem írhatók a szocializmus számlájára – az égvilágon semmit sem bizonyítanak és nem érvénytelenítenek.

Pontosan hetvenöt évvel ezelőtt, augusztus elején írta József Attila a verset – most is augusztus van, már augusztus, ma éjszaka lőtték le a kislétai cigánytelepen lakó negyvenöt éves nőt, és életveszélyesen megsebesítették a lányát. A magyar rendőrség – FBI segítségével – a helyzet magaslatán áll, közjogi méltóságok és illetékesek sűrögnek-forognak, beszámoltatnak és beszámolnak, mert amúgy nagy a tanácsstalanság; óriási összegű vérdíjat tűztek ki, bár állítólag vérdíj még soha nem vezetett felderítéshez; szervezetek és pártok sietnek megszólalni, aggódnak az ország megítélése miatt; kvízzátékszerűen folyik a találgatás az elkövetők személyiségéről, s hogy a belső és külső politikai erők milyen célokra használják fel a tényt (felhasználják-e egyáltalán): az elmúlt évben, mintha háború volna, szokássá lett a cigányok „kilövése” (éjszaka, autópálya közelében lévő telepeken), és a profi sorozatgyilkosok ismeretlenek. A lerótt kegyeletek után meg az élet meg tovább.

Az *Alkalmi vers* előtt, még júliusban született *A szigeten* című, már nem is alkalmi, inkább bökvers a kínos élmény hatására: hogy a *pici nyugalmat* kereső költő „Hoch”-ok zúgását és a *mecklenburgi kisiparos dalkar* zajongását hallotta a Margitszigeten; éppen *Barna szmokingban húzták a zenészek* – két héttel később akkor miért próbálja elhíttetni, hogy nem érti Ignótus aggódalmát? –, és a meghívott zenekar-vezető azt nyilatkozta a

8 Órai Újságnak, hogy csapata „Hitler Adolf Németországnak az egyetlen hivatalos zenekara”, amelyik „a Führer harci eszközei közé tartozik és egyetlen célja, hogy a nemzeti szocializmus programját és a Führer művészi ideáljait megvalósítsa”. Azt hiszem, József Attila meg az én „aktualitásom” között nem szabad analógiát feltételezni – nem is a külső, hanem a belső viszonyok miatt villantom össze a kettőt; s azért, mert a vers szövegében (bár a cím ígérete szerint állapot-leírást fogunk kapni) nem is szerepel a „szocializmus” szó, nekem pedig a „szocialista” legeslegelőbb ezt jelenti, ezt a teljes odafordulást az éppen aktuális „aktualitáshoz” – nemcsak elméletileg, hanem testiesen-érzékeltesen, az ember egész valójával, életmódjával, viszonyaival. A versindítás különben példázza, hogy a költői beszéd nem mellébeszélés, bár lehet az is – tanulságos antológiát lehetne szerkeszteni csak a 20. századi „költői” filozófiákat szemelgetve, hogy az ígéző metaforák miképp olvasztják szét vagy inkább kerülnek meg a kényes kérdéseket, hogy a költőiség milyen szépen csomagolja az erkölcstelenséget, és milyen az, ha a szót nem hitelesíti a magatartás.

*Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak,
sok lány levegő locsolgat –
a szabadság nagy csendjét hallgatom.
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.*

– nekem talán még most is ez a testként folytatódás a legpontosabb kifejezése a szocialista érzületnek, meg az ökológikus érzületnek is – kivált azzal az ámulattal, bátor bizonytalansággal, hogy *furcsa módon*.

A szocializmus fogalma körüli zűrzavar oszlatását egyébként csak individuálisan lehet kezdeményezni, végezni, s közben valahogy viselni kell (kellene) a legalapvetőbb paradoxonok terhét – azt hiszem, a szocialista gondolkodók tragikum-tudata és dacossága is a többszörös, és ugyancsak keserves ellentmondásosságra vezethető vissza –: legelőbb, hogy szocializmus, minden filozófiai, antropológiai, lírai és egyéb futamok mellett mégiscsak a társadalom, *a közösség berendezkedésének, működési módjának jelölése*, s hogy szocialista voltaképp *csak intelligens ember lehet*, aki bármilyen körülmények közé született is, akármilyen adottságokkal indult és él, képes „meglépni” önmagát, mert értelemmel meg tud küzdeni egyéni érdekérvényesítési ambícióival (úgy tűnik, ez a 21. század elején nehezebb, mint a „szocialista” szó születése óta akármikor; a személyes szembefordulás, a szellemi függetlenség annyi figyelmet, „hírt” sem kelt, hogy megbotránkoztatson) – valaki csak addig szocialista, amíg *saját gyakorlatában* érvényesíti igazságosságra, egyenlőségre, szabadságra vonatkozó eszméit, míg van elegendő tartása, értelmi ereje, hogy ne kérjen semmiféle elitista kiváltságból – mondhatni, míg *nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek*.

De mit kezd a „közösség” az ilyen személyiséggel? Vélhetően semmit, mert nem tud róla. És ne kerülgessem: nem lehet *a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezetében / hányni-vetni meg száz bajunk* – mert hogy nincs ilyen „gyülekezet”. A kapitalizmus (a mai globálkapitalizmus is, sőt, még olajozottabban, mint a mohó tőkefelhalmozás idején) eleve megakadályozza létrejöttüket; az úgynevezett fejlett világban és a fejlettség felé kaptatóban nem kell már szocialisztikus törekvéseket-kezdeményeket diktatórikusan szétverni, sokkal hatékonyabb a légyapír-módszer: tudjuk, tapasztaljuk, nemcsak az egyes ember, a közösségek még inkább irányíthatók-terelhetők az igények manipulálásával. Lehet persze vitatni, hogy „nincsenek” vagy „láthatatlanok”, de kétségtelen, hogy a hűlt helyükre most is csak *rátipornak hitvány / és látható hatalmak*. A képzelet szabad szárnyalása pedig nem menti a szociológiai-történelmi tények negligálását; más kérdés, hogy akadnak, akiket tudás és tapasztalat ellenére sem hagy el a

komor vágyakozás – nem a beolvadásra, hasonulásra, hanem a *saját norma* szerinti lét fenntartására.

A szocialista „saját normájá”-hoz tartozik (hisz testként folytatódik...) a többi ember (az *egész*) szabadsága, egyenlősége – és csakugyan a többié, mindenkié. Ez *nem szeretet* – tágabb közösséget, az emberiséget nem is lehet szeretni –, hanem a jog tartományaihoz közeli értékek követelménye. Bőséggel vannak embertársaim, akiket nem hogy nem szeretek, egy légtérben sem szívesen lennék velük, s mintha egyre többször inteném magam József Attila szavaival: *ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg* – mindez nem kezdi ki a vágyat, még kevésbé a belső *muszájt*, ami nem is egészen értelmi imperativus. Nekem ez, bármily patetikus a szó, sorsszerű (fogantatásom és születésem körülményei, a létemmel szembeni elvárások, mondhatni nem-létező bölcsőmbé tett, inkább áldások, mint átkok nagyon pontosan körülhatárolták, máig hatóan determinálták társadalmi érzületeimet) és gyanítom, hogy József Attila egészen másképp (például inkább átkok, mint áldások hozománya miatt), de ugyancsak sorsszerűnek érezte a *muszáj* folyamatos nyomását. Szeretném majd körbejárni a talányt, hogy az efféle nyomást hogyan és meddig viselheti az ember.

Most még arról: miért nem került be a *Medvetánc*-kötetbe az *Alkalmi vers*? – mert hogy nincs benne, József Attila életében nem is jelent meg kötetben. 1934 nyarán, a vers írásának idején tervezi-rendezi a *Medvetánc*-kötetet, és listáinak egyikén sem szerepel a Népszavában augusztus 12-én napvilágot látott *Alkalmi vers*. Friss még a költemény, ilyenkor szorosabb a kötődés – mégsem próbálkozott, vagy talán mecénásai elnézik? (Hatvany Lajos ingyen papírt kér Herz Henrik papírgyárostól, és kezeskedik, hogy a kötet darabjai nem ütköznek *paragrafusba*.) A „szocializmus” szót nem lehet elnézni, és Ignótus nevét sem. A belső cenzor működését sejthetjük-e legelőbb? De a *Medvetánc*ból kihagyott *A város peremén* bekerült a *Nagyon fájba* – az *Alkalmi vers* meg nem, oda, akkor sem. Talán nem érezte egyenletes színvonalúnak? Én sem érzem annak. A nagyobb lélegzetű, jellegzetes Jó-

zsef Attila-i verséptmények rendre úgy indulnak (*Óda, Elégia, A Dunánál, Hazám* stb.), hogy a költő pontosan rögzíti, hol, mikor, mit csinál, önmagát belehelyezi a környezetbe, előkészül az eszmélkedésre – ahogy az *Alkalmi vers* első részében; csakhogy az „előkészület” itt „csattanó” is, a további öt rész pontosan követi ugyan a „szokásos” hegymenetet, vagyis haladunk még felfelé azon az eszményi *szalagúton*, költőileg azonban az első rész jut a csúcra. Lehet, hogy nem akarta az áhított elköteleződést? az amúgy is ambivalens vitát? vagy valóban alkalminak érezte a verset, mint *A szigeten* címűt, ami különben lapban sem jelent meg?

Tartok attól, hogy két esztendővel később, amikor páratlanul pontosan és tömören *fasiszta kommunizmus*ról írt, nemcsak esztétikai gondjai voltak az *Alkalmi vers*ssel (leginkább az 5. rész sokat idézett, oly könnyen jelmondatokká simuló soraival), de elbizonytalanodott a beomlott bányákban lobogó kincset illetően is – meg persze a rendületlen bányászok valóságosságában –, azért nem adta le a szerkesztőként jegyzett Szép Szóba és nem tette a szabadabban válogatott *Nagyon fáj* kötetbe. Hiszen én is tudom, hogy merő romantika – de nem hiszem, hogy valóság-hamisítás! –; úgy húzom-viszem hát, mintha ottfeledett bányász volnék?

SZÁLLNAK A NAPOK ALÁ

Mint színpadi kelléket, kezemben tartottam a még csukott József Attila-kötetet, álltam egy katedrán, padokkal vagy széksorokkal szemközt, óriás előadótermekben vagy meghitt könyvtári szobákban, színpadok elején, mindegy, a koreográfia alapjai régen – és hamar kialakultak, ragaszkodtam is ehhez a szertartásrendhez, ahogyan a bevezető, a verset előlegező, háttér-ismereteket soroló, szinte egzakt szövegemhez is, nekem magamnak kellett a megnyugtató rutin, kellettek a testes-darabos tények, hogy aztán érzékeltetni merjem a lélek lengését; álltam hát a csukott könyvvel kezemben, és mondtam, hogy az 1933-as évben, a vers születésének idején hogyan érzékelhette egy magyar költő a totális államok harapófogójába került nagyvilágot, hogyan a gömbösi fasizálódást meg a saját elmagányosodását; a fantom-közösség, fantom-szerelem, fantom-barátságok keservét, gyötrelmes sóvárgását; a szövegkörnyezetről beszéltem, a többi '33-as versről, s hogy a *Téli éjszaka*, az *Óda, A város peremén* szerkezete, íve mennyire hasonló; hogy ez a világ-fölfedezést, az eszmélés folyamatát kottázó, és jellegzetesen József Attila-i versszerkezet először talán a '32-es *Külvárosi éj*ben jelenik meg, s aztán '34-ben az *Eszmélet*, az *Alkalmi vers*, és később a *Levegőt!*, *A Dunánál*, a *Kései sirató* vagy a *Hazám* is így, ilyen *spirálisan* építkezik – de erről majd később; azt mondtam, ehhez majd visszatérek; most inkább a vers címéről még: hogy az elégia, ugye, szomorú, borongós hangulatú lírai költemény, amely elcsendesedő, valamiképpen megnyugvó résszel zárul, de a poétikai jellemzésnél számomra izgalmasabb a schilleri közelítés, az ugyanis, hogy *mikor, miért születik elégia?*; akkor, feleli a 18. század végén Schiller, ha az eszmények és a valóság közti ellentét nem oldható fel, ha a költő ragaszkodik a maga ideáihoz, de érzékeli és érti a merőben más normákkal, például aljasul és megnyomortottan létező világot. És néha hozzátettem ehhez, hogy ilyen értelemben az egész József Attila-i életmű egyetlen elégiának tűnik – de olykor nem is ennyire tömören mondtam, úgy emlék-

szem hosszabban beszéltem, és bár tényeket, adatokat soroltam még, azokat se pattogós ritmusban, inkább mesélősen, mintha megpróbálnám átdalolni azt a várakozós csöndet, amely „színrelépésem” óta szólt bennem, s amiben megszólaltattam aztán a verset. Valahogy úgy, mint amikor Bartók *Zenéjét* hallgatja, pontosabban készül hallgatni az ember, fel is teszi a lemezt vagy a CD-t a lejátszó lapjára, beindítja a masinát, s az első pillanattól hallja azokat a még hallhatatlan, és csak nagyon lassan előkúszó hangokat, amelyekre valóságosan vár – tizenhárom-tizen-négy másodpercig is vár. S akkor is: mintha nem a hangfalakból jönne, araszolna a zene, hanem a hallgató testéből, a hasából, a melléből, a torkából mászna elő az, amire várt, pontosan az, és tartana persze fölfelé, hogy elérje végre a fülét, holott a fül a várakozás idejében is *szinte* hallotta, sejteni vélte – mondtam hát a történelem préseit meg a szívszorító sivárság és reménytelenség konkrétumait, de én már hallottam magamban a verset:

*Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyán.
Leng, nem suhan.*

Milyen sokszor mondtam el nyilvánosan az *Elégiát*, s fogalmam sincs, mennyire voltak szemérmetlenek ezek a megszólaltatások, mennyire muzsikáltam az én saját zenémet – mert valamennyire biztosan, ez tagadhatatlan. És hát sokkal inkább látom, mint hallom magamat, holott látni éppenséggel nem láthattam kívülről, tükörből, hogy állok a már nyitott könyvvvel a kezemben, és mintha kottából olvasnám a szöveget – a hangomat hiába hallottam, mert ha felidézni próbálom, akkor sem azt hallom, hanem most is a vers valamiképp szublimálódott zenéjét, azt a bennem szólót, és nem a valódi, felvételeken mindig idegen, majdnem ellenszenves orrhangomat. Talán ahogy álltam, ahogy tartottam a könyvet, billegve ahogy füstként szállni készültem, és mégis ott maradtam, odatapadtam a dobogóhoz, parkettához, műkőhöz, olykor linóleumos padlóhoz – talán

ahogy egyetlen lélegzettel fújtam a központozással sem tördelt versmondatot, hogy

*...hol a máskor oly híg ég alatt
szikárló tűzfalak
magányán a nyomor egykedvű csendje
fenyegetően és esengve
földrelassan a tömény
bánatot a tűnődők szívéen
s elkeveri
milliókéval.*

És aztán nagyon darabosra vettem, talán túlon túl keményre is az erre következő rövid, összefoglaló mondatokat:

*Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.*

Mint ahogy korábban a *tekints alá itt!* vagy később az *itt pi-hensz, itt...*-féle részeket, hogy azonnal hallható legyen a vers két, merőben különböző, egymásnak feszülő ritmikájában is a lélek elsimíthatatlan, sírással sem csendesíthető ellentéte. A több soron átívelő, kanyargó, olykor kínosan tekergő, kúszó dallamosságot kemény kijelentések, felszólítások törik, szabdalják; a suhanni kész lélek vissza-visszaparancsoltatik, az örülden ismételtetett „itt” szócska mint megannyi merev mutatóujj bök – és ez persze nemcsak ellenpont, kontraszt, a vers egyik zenei alkotóeleme, hanem „kifelé” is hat, vagy ha úgy tetszik, vadul „befeelé” húzza, fájdalmasan és ironikusan idézi a Szózatot.

Szóval ahogy áriáztam és ugyanakkor mintha a levegőt csapdosnám és dübögnék, ahogy fojtottan nyögtem, sóhajtottam, hogy *Te kemény lélek, te lány képzelet!*, vagy hogy *Magadra ismeresz?*, meg hogy *Tudod-e...* – talán az egész interpretálásban mégsem csak kisajátítóan és öntetszelgően énrólam volt szó; talán érzékeltettem és tanítottam is valami egzaktat, tárgyyszerűt, irodalomtanárhoz méltót. De amíg mondtam, hogy *Itt minden csupa rom* – és úgy ejtettem ki a mondatot, mintha mázsányi rozsdás vasat zuhintanék le arra a mitikusan *elhagyott gyáru-*

varra, már készültem, mert belül már hallottam is a legjobban játszhatót, hogy

*Töredezett, apró ablakok
fakó lépcsőin szállnak a napok
alá, a nyirkos homályba.*

A szavakkal, szinte a szótagokkal lépdeltem lefelé, eddigre már úgylátványosan elválaszthatatlan lett, mik és kik zsúfolódnak a mindig lefelé vezető fakó lépcsőkön, aki írta, mondja, hallgatja, az biztosan, meg hát a végtelen és ugyanakkor gyötrelmesen felszabdalt és elrongyolt idő is persze. Leérve *a nyirkos homályba* – hová máshová?, minden valaha élt társaságába, a megtörténtek és az elszalasztott lehetőségek közé, mindenesetre *más térbe*, hiszen a kérdés is oly furcsán visszhangos, egészen másképp szól:

*Felelj –
innen vagy?*

Olyasfélének hallatszik, mint a *Téli éjszaka* első sora, hogy *Légy fegyelmezett!* – vagyis éppúgy lehet belső szózat, mint kívülről érkező felszólítás-kérdés, kategorikus imperatívusz.

Zuhintottam hát a kérlelhetetlenre tömörített és minden belső lágyítási csáberőnek ellenálló mondatokat; előadásommal, ha lehet, még tovább hangosítottam a lengő lélekre szakadó „itt”-ek zaját, mint ahogy *a Tiszta szívvel* is túlrítmizáltam, és olyan vadul csaptam össze a tenyeremet a sorfelezéseknél, hogy hallgatóim megrémüljenek, hogy ösztönösen, mintha ütés elől, félrerántsák a fejüket; csak így, ezzel a túljátszással játszhattam túl a melegséget, a be- és összebújást a legelemibb szükségletekkel, így ejthettem csak ki dédelgetve a birtoklást kifejező „m” hangokat, hogy ami *nincsen*, az az *apám*, *anyám*, *istenem*, *hazám*, *bölcsőm*, *szemfedőm*, *csókom*, *szeretőm* – de miközben még keménykedtem és készültem a napokkal együtt alászállni, ahogyan a háttérismeretek szavalata közben is vártam a vers megszólaltatását, szomorúan azt is tudtam, hogy minden jót és fontosat így él meg az ember: hogy amikor éppen élvezni, valamelyest, és valahogy kívülről, tudatában is van a saját élvezetének, ráadásul a soron következő élvezhetőért, a vágyottért sietteti a jelenbeli

múlását. Minden időben létező, kiterjedő művészet kínlódik ezzel a ténnyel, s mintha a legörömtelibb költői műben és a legfelszabadultabban áradó zenében is hallatszana ez a kín.

Különös elgondolni, hogyan volt érezhető az *Elégia* előtti időben, vagy azóta is, akár manapság, a *komor vágyakozás* annak, akiben nem szól folyamatosan a vers – hogyan gyötrődik szavak nélkül a maga különbségével, hogy már elkülönült a többi nyomorulttól, de paradox módon vissza is vágyódik, mintha visszaközönségesedne; hogyan birkózik *kopár öröme*vel és *gazdag szenvedésével*?

Sehogy?

Akit ez a *szomorú táj* így megfogott, az megtalálta hozzá a szavakat és a zenét – és meglehet, nap nap után a Moszkva tér teknőjében, a metró mozgólépcsőjén, a posta csomagfeladási ablaka előtt, akárhol, én is csak az ő szavai nyomán érzékelek és érzem a magam komor vágyát – reménytelenebbet talán, mert álmodozni sem tudok *megszerkesztett, szép, szilárd jövőről*; mi-féle lehetne? Legalább irányában mi-féle?

Ahogy a buckákról a *gyűszűnyi homok pereg alá* (az is *alá*, mint a napok, minden *alá*, minden oda tart), s ahogy elnézhetni a kék... zöld... fekete legyeket, idiotizmust utánzó lassúsággal, vélhetően elnyíló szájjal, kívánt-félt bávatagsággal, abban leginkább mégis a könnyek pergésének hangját hallom, az új versmondat kezdetén pedig a legnagyobb sóhaj. A nyelv talán itt tereli össze a legtávolabb létezőket. És ezt csakis a versen végigvezetett, szélsőségesen különbözőnek őrzött két zene összeösszehurkolása és szétszalazása teszi lehetővé; borzongató és istenkísértő, ahogy egy mondatba préselődik a *kamat* szó meg az *áldott anyaföld* itt sem ironikusba fordított kifejezése. A szakaszt záró sornyi mondat – *Egy vaslában sárga fű virít* – keserűen, most aztán vicsorgó gúnnyal mintegy „levezeti” a témát. Hogy az utolsó szakaszban még egyszer – és felerősítve – megszólaltasson minden ritmust és dallamot, minden zenei gondolatot, bevessen minden képet, mozgást, minden eddigi indázást és megszakítást; van itt önfaggasztás, felfelé szállhatnak és aláereszkedés, lengés, ide-oda lökődés; van kérdés, felkiáltás, kijelentés

és nyögésszerű sóhaj; a *valamitől el* és a *valamihez hozzá* irányai megkülönböztethetetlenek:

*Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatsz,
óh lélek! Ez a hazám.*

Ez – de voltaképpen mi ez az ez? Hol van az „itt”, hol az esze-lősen mutogatott hely? Persze, nem a trianoni határokkal kimért ország és nem is a „történelmi” Nagy-Magyarország, de nem is csak a valóságosan létező-látható külváros, valahol a Ferencvárosi pályaudvar környékén vagy a külső Váci úton, esetleg a Korong utca táján; ugyanakkor mégsem a lélek spirituális vidéke – nem csupán az. A tűzfal és az üvegcserepek, a töredezett ablakok és a vaslábas ugyanis egyáltalán nem díszletelemei a tájnak, nem *a láthatatlan* jelzései, amint éppen *rátipornak hitvány és látható hatalmak*. Már csak azért sem, mert hazát valóban magának csinál az ember, millió ebből-abból, testéhez-lelkéhez ragadt törmelékből, abból, amit képes összeszedgetni meg amit nem bír lerázni, szerethető arcokból, nem fakuló emlékekből, dallam-foszlányokból – mindenesetre csupa vaskosan létezőből, hogy az egészre, mint spiritualizáló varázsigt, rámondja: Ez a *hazám*. Rábólint a kitérhetetlenségre, akárha aszfalthoz csapódna a fej, holott közben épp magához rántja, birtokba veszi a fáradságosan, szenvedésekből és örömeiből is összerakottat; fogja, egyben érzékeli, amit ugyanakkor, a megnevezéssel, a rámondással, és hát a birtokló „m”-mel át is lök a szellem testetlen világába. Befejezetlenebb és elégikusabb nem lehetne a vers: a józan, tömény, végtelenül egyszerű és csöndes kijelentésben nemhogy semmi sem oldódik fel – se feszültség, se tömény bánat –, voltaképpen

le sem zárul semmi. A pont itt mintha kitartott hangot jelölne – lehet elhallgatni, nesztelenül becsukni a könyvet, sőt, lehet kis szünet után beszélni a versről, visszatérni a spirális szerkezethez, lépni le a fakó lépcsőkön, kérdezni visszhangosítva, lehet újra nekimenni, meg-megállni, részletezni, kiemelni, magyarázni, újból hallhatóvá tenni –, az a hang, az egész mű zenéjével együtt, az alatt szinte, tovább szól; monotonul és időtlenül; nekem az utóbbi években úgy zúg, mint a számítógép, amin most is pötyögöm, próbálom, komponálom ezeket a futamokat.

MINT FATUTAJ A FOLYAMON

Többen borzongva emlékeztek arra, hogy 1936-ban József Attila telefonba olvasta egyik-másik versét. Fejtő Ferenc például a *Nagyon fáj*t hallotta így, s nekrológiájában írja, hogy a „sikoltó panaszra és kozmikus uszításra” azt mondta: „nagyon, nagyon szép”, mire a költő „boldogan-boldogtalanul” válaszolta, hogy „nagyon, nagyon fáj”. Bálint Györgyöt a *Kiáltozás* telefonos felolvasásával sokkolta – „Tompán és monotul szolt a borzalmas remekmű a dróton át. Olyan volt, mintha elevenen eltemetett ember kopogna egy beomlott tárnából. A kezemet szerettem volna felé nyújtani, és valami vigasztalót mondani. Ehelyett nem tehettem mást, mint hogy elkértem segélykiáltását a Magyarországi karácsonyi száma részére”.

József Attila nagyon jól tudta, hogy a boldogtalanság kiszolgáltatottá tesz (a boldogságot nélkülözőt akárki meggyalázhathatja), s ami még kínosabb: a szenvedő, magával a szenvedésével agressziót követ el – bármilyen elesett és gyámoltalan, pusztán a helyzete, például a szenvedés látványa, a többi ember számára erőszakos. A paradox jelenség – ezt mindannyian naponta tapasztaljuk koldusok és hajléktalanok között élve – ösbűnné válik; a szenvedőt elvileg még szenvedésének hatása is nyomaszthatja; a szenvedés szemlélésétől feszengő meg tehetetlen (szinte mindig, mindenki tehetetlen), és legalábbis felsejlik benne: van-e személyes felelőssége – vétke? –, hogy ennyire igazságtalan a társadalmi berendezkedés; nem elég az egyes embernek viselni a létezés abszurditását? A lelkipurdalás és a harag ragacsza így egyre nő és csomósodik. A szenvedő és a szenvedést látó vonásai összemosódnak.

József Attila fohászatát – *ne legyek kegyetlen árva* – sokszoros tapasztalat, s az éleslátásból eredő félelmek előzik-alapozák. Utolsó, maga szerkesztette kötete, a *Nagyon fáj*, megalázó kéréslesek és boldogítások végigjátszását-elviselését követően 1936 legvégén jelent meg Cserépfalvi kiadásában, Herz ajándékpapírjára nyomva. Viszont a költő felhatalmazást kapott a tipog-

ráfia megválasztására, ő tördelt, résztvett a szedésben – és végre kompromisszumok nélkül szerkeszthette-illeszthette egységgé a széthullás riadalmát kiáltó műveit. A *Kiáltás* zárja a kötetet, bár a vadul mindenkre kiáltó vers kapcsán furcsa bármiféle „zárást” emlegetni. Nincs elcsendesedő, keserűen ironikus vagy programadó befejezés, mint a *Levegőt!*-ben, a *Kész a leltárban*, a *Dunánál*-ban. Ugyanakkor a háromszakaszos vers zavarba ejtő formai remeklés, s mint ilyen lekerekített, valamelyest zárt is. Az egykori indulaton-rémületen semmit sem oldott az idő, nem hűtötte a nyomtatás, a kanonizálás, semmiféle csúsztatás és ünneplés, a szövegegész *kifent rohamként* szegeződik most is, de a tökéletesre csiszolt verstest mégiscsak megmunkált, szinte lekerekített-gömbölyített darab.

*Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom,
mert semmit nem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől.*

*Halandó, hallod-e dalom,
vagy zúgod csak, mint a vadon?
Ölelj meg, ne bámulj vakon
a kifent rohamkéstől –
nincs halhatatlan oltalom,
akinek panaszkodhatom:
félek a büntetéstől.*

*Mint fatutaj a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom
némán a szenvedéstől –
de én sirok, kiáltozom:
szeress: ne legyek rossz nagyon –
félek a büntetéstől.*

Évtizedekkel ezelőtt egyszer csak rádöbentem, hogy amit „elmond-kimond” a vers – a rácsok közti vergődés –, hallható és látható is. A hétsoros szakaszok negyedik és hetedik sora beljebb

kezdődik, s mert a három szakaszban következetesen – a „kiáltó-
zás” indulatával és gesztusával szemben, szinte monotonul – is-
métlődik a rímelés, az 1., 2., 3. és az 5., 6. sor „A”, az elcsúsztatott
4. és 7. sor „B” végződésű. Méghozzá a feszültséget, széthúzást
érzékeltetve, hiszen az „A” rím alapja az „on”, még akkor is, ha
„om”-ra változik, ez az „on” pedig elsődlegesen azt sugallja, azt
halljuk, hogy „valamin rajta”, akár határozói végződésben fordul
elő (*szilajon, nagyon*), akár toldalék nélküli főnév végén (*vadon*).
A „B” rím ezzel ellentétesen a „valamitől elszakadást” variálja
(a refrénként visszatérő *büntetéstől* ezt megerősíti). Vagyis nem-
csak megmutatott, láttatott, hanem hallható is a rács.

Sokáig úgy gondoltam, József Attilának fogalma sem volt ar-
ról, *hogyan*, milyen elemekkel, hang- és képhatásokkal formálta
verseit; azt hittem, csupán rendkívüli hallása és képteremtő fan-
táziája vezette. De hát ezek nem „működhetnek” intellektuális
készség nélkül! Akkor még mindig valószínűbbnek tartottam,
hogy mint általában a műalkotások formálásában (versnél vagy
novellánál, festménynél vagy zeneműnél is) valami „értelmi
ösztön” (ihletettség?) játszotta a főszerepet. Jóideje viszont meg-
győződése, hogy a versíráshoz – és a verskészülés kérdéseihez
– József Attila *másként* viszonyult. A számára leginkább meg-
határozó, egzisztenciaként megjelenő (nem anyagi) terepen ér-
zékelte csak igazán, hogy minden jelenség paradox – vagy azzá
tehető. Pontosabban, hogy ő a metszően éles logika kényszerű-
ségével feloldhatatlan ellentmondásosságra talál. Hiszen ezért is
lett elviselhetetlen számára a lét. Szorongatta, hogy mindent, az
égyvilágon mindent erkölcsi kérdéssé *kell* avatnia. Vagyis nem-
csak pontosan tudta, hogy a „mit” hogyan *csinálja* – leginkább
attól gyötrődött, hogy „csinálja”. És tisztán látta, hogy a para-
doxon-gyártás végzetlen, hosszában-széltében bonyolítható,
s amilyen elmeélesítő, annyira roncsoló is. Minél érthetőbb,
megragadhatóbb egy-egy oldhatatlan gubanc, annál jobban fáj.
A megértettség fáj. Elviselhetetlenül fáj – de az „elviselhetetlen-
ség” kimondása mórlikálás, mert mégis viseli, él vele.

A rácsokat ki-ki önmagának fabrikálja; *nincs halhatatlan ol-
talom* – az sincs –, akinek panaszolni lehetne a kint, de egyre

panaszol, kiáltozik; a biztosan megalázó, mert erőszak-mutatványokkal előcsalogatott figyelemért és együttérzésért kuncsorog.

A vers 2. és 3. szakasza közötti megtorpanás talán csak az én több évtizednyi „együttélésem” után érzékelhető, pedig a „megtorpanás”-nál még erősebb is az „érzelmi mozdulat”: mintha a költő visszahőkölne saját hangjától, a megmutatott, megint elszabadított és elszabaduló fájdalmaktól – az elborzadás villanásába ezúttal is keveredik a ráeszmélés, az önvád, az egoizmus büntudata – és a fájdalom mindettől, ha lehetséges a fokozás, még gyötrelmesebb. A képzelet mindenesetre sikot vált.

Gyanítom, a szakasz előtti megtorpanás, hőkölés, váltás érzete visszavetítés is, a *de én sirok kiáltozom* sor „visszahallása”. Ugyanakkor az „én” vergődésétől az emberi faj néma látványához *forduló* belső tekintet zenével „kísért”, a ritmikai váltás pontosan visszaadja a kiáltozás *rémült felfüggesztését*. Igaz, a váltásnak magának alig van időbeli kiterjedése, de aztán az alászállás egyenletes lassúsága igencsak eltér az első versszakbeli vicsorgástól-ugrándozástól és a második szakaszt meghatározó késvillogtatástól, a „halandó”-ra kiáltó hevülettől (általában, minden halandót, s mégis külön-külön, egyedenként szólít).

Az *Elégiában* a napok szállnak alá – a *nyirkos homályba*; az időmúlás ettől időenyészet, időpusztulás lesz; a *Kiáltozás* fajviziójában talán ez is visszatér, hiszen időérzékelése, időtudata csak az emberi faj képviselőinek van, csak ember tehet különbséget a természetes (akkor is fájdalmas) időmúlás és az erőszaktól, igazságtalanságtól természetellenes időpusztulás között. Keserves józansággal ugyan feltételezhető, hogy a birtokraggal toldott *fajom* a rím kedvéért került a versbe, például az „emberiség” szó helyett, de immár ott van, s vitathatatlan, hogy mindjárt helyre-funkcióra talált. Az alászállást kívülről látó, látomásban megjelenítő költő azonosul is – egyszerre elvegyül és kiválik, megint húz és lök.

A folyam- és tutaj-hasonlatban a némán alászálló faj „tömegesedik”, s valahogy ez a legriasztóbb. Az óriásképbeli „faj”-t sehogysem látjuk egyetlen figurának (a *Külvárosi éj* olajos ronnyokban megjelenő éje allegóriává magasztosul, s a nem sokkal

később írt *Ős patkány*... víziójában is úgy szivárog a nyomor, *mint hülyék orcáján a nyál*), sőt, ellen-antropomorfizálással a néma (a kimondás-kiáltozás eszköztől is megfosztott) tömeg iszonyú tömegét érzékeljük – az aktuális emberiségnél is nagyobb tömeget, mert a „faj”-ba a voltak és leendőek is beletartoznak.

AZ ELNYOMÁS CSAPATBAN KÁROG

Évtizedek óta visszatérő képzetem a kastélyablakból kitekintő művelt arisztokrata. Nem tudom az életkorát – érett, családos ember lehet –, azt sem, melyik korban és Európa melyik országában áll az üveg előtt – a 19. századi Angliában? mert ez a legközhelyesebb? –; az öltözeke valamelyeset eligazíthatna, de azt sohasem látom, csak képzelt tekintetét követem, s ahogy magában jóváhagyja a legnyilvánvalóbb feltételezést: a kertész alkalmi segédeként fogadott fel a nehezebb munkákra, két toprongyos alakot, csavargók talán, csöppet sem bizalomgerjesztők, de hát elvégzik, amit a náluk civilizáltabbaktól nem lehetne elvárni. Szükségük van arra a semmi pénzre – talán a tegnapi vacsoramaradékból is kapnak; persze, kapjanak; szörnyű nézni, ahogy ezek habzsolnak. És a felvilágosult eszmékről is sokat tudó emberen átfut a borzongás. Senki sem léphet ki abból a rendszerből, amelyikbe beleszületett; a bezártság tudata egyszerre feszélyező és megnyugtató.

Klasszikus regények alapján formált szemlélődöm, meglehet, önkritikus, sőt, önironikus, de csakugyan nem tud kilépni az adott viszonyok ketrecéből – bár akarna? Még terveket sző? Vagy már elrettentő tapasztalatai vannak a társadalmi forradalmárokról, a csöcselék elszabadulásáról, az igazság zászlaja alá sorakozó különítményesek tetteiről, és nehéz szívvel inkább a reménytelenségbe hátrál? Elhiszi, hogy elméletben is csak erőszak és erőszak, elnyomás és elnyomás között választhatna, gyakorlatban pedig nincs választása?

Manapság egy panellakás ablakából is kínosabb nézni a hajléktalanokat. A nyugati civilizációban a jogi egyenlőség, úgy tűnik, semmit sem oldott meg; nem is enyhített. Ember és ember között, ha lehet, még tovább nőtt a távolság, viszont elméleti esély sem maradt a csökkentésére, semmi szívdobogtató eszme; a „közös” minden ábrándja lejáratódott és diabolikusba fordult; mára csak gyanús és primitív törekvések, irányok, „filozófiák” kínálják magukat – és árulkodóan: csakis a piaci törvények és

módszerek szerint. A kizsákmányolás és elnyomás mai változatai, „jelenségei” közismertek*, tudományos és költői kritikái úgyszintén, a paradoxon pedig szorongatóbb, mint valaha: utópia nélkül még a legeredetibb összefüggésekre mutató kritika sem sokat ér, de az utópiák mind-mind életveszélyesek.

Az utolsó évben írt, cím nélkül maradt, és József Attila életében nyomdafestéket nem látott vers, az *Ős patkány...* kezdetű nekem a legtöbbet *dédelgetettek-dúdolgatottak* közé tartozik, noha mondogatása, különösen a költő *hasztalan* vonítását panaszoló negyedik strófáé, inkább öndédelgetés, és a kiejteni is gyötrelmes sort – *vastörökül köröskörül* – végképp nem lehet dúdolni. Visszatetsző és tartózkodásra intő Vágó Márta vers-kisajátítása is, ahogy saját jelentőségét felnagyítja, és motívumról motívumra haladva elmeséli: József Attila voltaképpen az ő történeteiből, elejtett megjegyzéseiből formálta a verset. 1943-as (több mint hat esztendővel az *Ős patkány...* születése után rögzített) emlékezésében leírja, miképpen „jelentette be” a költő, hogy „lop” tőle. Kettesben beszélgettek (többek között a szerelmi kapcsolatok buktatóiról), s József Attila „hűvös szomorúsággal” egyszer csak azt mondta: „Túl erős vagy nekem. Nem bírok veled”, majd rövid tűnődés után jött a „bejelentés”, méghozzá úgy, mintha alaposan készült volna erre, mert a zsebéből sorra előszedett cédu-lákról olvasott. „Ide figyelj – kezdte állítólag az önelemzést. – A múltkor beszéltem, hogy rosszul lettél Berlinben, amikor Alice

* 2011 áprilisában Wolfgang Schäuble német szövetségi pénzügyminiszter a „lakossági” tiltakozásokra reagálva mondta: „amit teszünk, az a fenntartható gazdasági növekedés alapjainak a megvetése”, és luxembourgi kollégája, Luc Frieden még közhelyesebben és primitívebben fogalmazta meg a mindenkori uralkodók-kizsákmányolók okoskodását: „az embereknek meg kell érteniük, hogy most takarékoskodni kell annak érdekében, hogy később szociális beruházásokra lehessen költeni”. Egy fiatal, önmagát baloldalinak minősítő, magyar bankvezér szerint nemzetgazdasági felemelkedést eredményez, ha neki nagyobb a jövedelme és módja van luxusvásárlásokra, mert ezzel keresletet idéz elő, tehát a munkásoknak is több lesz. Nincs okom megszépíteni a múltat, még csak sejtetni se szeretném, hogy a hatvanas évek elején egyetemen oktattott politikai gazdaságtan nem volt ennyire primitív – de azt sem indokolja semmi, hogy éleselméjűbbnek vagy differenciáltabbnak tartsam a gazdasági gyakorlat mai ideológiáit.

Solomon... a hülyék intézetébe küldött ki, hogy hánytál az utcán... ezt csináltam belőle: – *a földgolyón nyomor szivárog, mint hülyék orcáján a nyál*”. És Márta – legalábbis így idézi meg a jelenetet – azonnal rávágta, hogy „Remek, tömör és érzéketes”. Megtudjuk, hogy a *meg nem gondolt gondolat* is egyik eszmecseréjükből ülepedett le; a kórt terjesztő ős patkány-kép pedig Márta tisztifőorvos nagyapjára utal, aki a 19. század végén a kolera ellen küzdött. A regényesített memoár szerint „Újabb cédulákat szedegetett elő, és folytonosan, monoton komolysággal, sürgönystílusban, majdnem összefolyó egyformasággal beszélt tovább... mondtad, hogy rossz volt neked, hogy a férjed néha mulatóhelyekre vitt pezsgőzni, kábitást akart... hogy nem bírtad ezt... és az álmodat... csak ennyi van meg: ... *nem tudja a részeg, ha kedvét pezsgőbe öli, hogy iszonyodó kis szegények üres levesét hörpöli*”.

Itt van előttem a 290. oldalnál nyitva Vágó Márta 1975-ben megjelent könyve, s ahogy másolom mondatait, a rövid átkötőket – például „Egy darabig fáradtan ült, aztán megint talált egy feljegyzést, felkiáltott” – és a megidézett József Attila-fejtegetést – ugyancsak példaként az utolsó: „Emlékszel, múltkor beszélted, hogy Rómában le kellett ülnöd, majdnem rosszul letél, izé, Tivoliban, mikor a Rabszolgaistállóból kijöttél, le kellett ülnöd egy kőre, és akkor gondoltad, hogy mégis van fejlődés. Láttad a falon a lánckarikákat, ahová este bekapcsolták őket egymás mellé és a hosszú, keskeny mélyedést a földben, a vályút, ahová a szükségleteiket intézték, se ablak, se semmi, a földön heverték, mint a lovak. Ezt mind fel szeretném használni. Fejtő mondta, hogy karóbahúzás nincs már. Szóval optimisztikusan akarom befejezni...” –; nehéz szívvel másolok tehát, és elképedve is, hogy milyen rossz lelki állapotban írhatta ezeket a sorokat Vágó Márta. Megdöbbsen a tény: intelligens ember is ekkorát tévedhet, és ilyen ábrázolási hamisságba szalad. Nyilvánvaló, hogy József Attila nem ezt és nem így mondta, Márta pedig nem emlékezhetsen erre. Még a különösen jó memóriával büszkélkedők sem jegyeznek meg ennyi szöveget, s ha érzelmileg erősen motivált az emlékező, akkor is csak éles jelenet-darabokat tud felidézni, fátyolos vagy reszelős hangot, fintorokat, furcsa szó-

kapcsolatokhoz tapadt mozdulatokat; de Vágó Márta nem azt írja, hogy „olyasfélét mondott” vagy „sok-sok szóval és erősen gesztikulálva arról beszélt...”; nem, ő is, mint megannyi életrajzíró (legtöbbször éppen a megelevenítési képesség hiánya miatt), a gyorsíró krónikás szerepét is eljátszaná; holott míg másolok könyvéből, elképzelem, amint az egykori jelenet leírásához készülődvé maga elé tette az első posztumusz kötetet, az 1938-as Németh Andor-féle kiadást – másból nem puskázhatott, hisz ott jelent meg először a vers, *A költő hasztalan vonít* címmel. De ebből a nyomtatott változatból hiányzik a harmadik szakasz (nem tudom, miért, milyen kéziratot használtak), és Vágó Márta emlékezésében persze nem is utal a szakasz egyetlen képéremotívumára sem.

*Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat,
belezabál, amit kifőztünk,
s emberből emberbe szalad.
Miatta nem tudja a részeg,
ha kedvét pezsgőbe öli,
hogy iszonyodó kis szegények
üres levesét hörpöli.*

*S mert a nemzetekből a szellem
nem facsar nedves jajokat,
hát új gyalázat egymás ellen
serkenti föl a fajokat.
Az elnyomás csapatban károg,
élő szívre mint dögre száll –
s a földgolyón nyomor szivárog,
mint hülyék orcáján a nyál.*

*Lógatják szárnyuk az ínségnek
gombostűjére szúrt nyarak.
Bemásszák lelkiünket a gépek,
mint aluvót a bogarak.
Belsőnk odvába bútt a hálás
hűség, a könny lángba pereg –
űzi egymást a bosszuállás
vágja s a lelkiismeret.*

*S mint a sakál, mely csillagoknak
fordul kihányni hangjait,
egüinkre, hol kinok ragyognak,
a költő hasztalan vonít...
Óh csillagok, ti. Rozsdás, durva
vastörökül köröskörül
hányszor lelkembe vagytok szurva –
(itt csak meghalni sikerül.)*

*S mégis bizom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...
Bizom, hisz mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, finomúl a kin –
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.*

Miért nem jelent meg József Attila életében az *Ős patkány*...? A legegyszerűbb – és leglaposabb – válasz, hogy mert nem adta oda a kéziratot az általa szerkesztett Szép Szónak. Ostoba és rossz-hiszemű feltételezés volna, hogy bár odaadta, valamiért mégsem jelent meg. Letisztázta egyáltalán? A megmaradt „ceruzával írt, javított fogalmazvány” (ahogy a 2005-ös kritikai kiadás említi) nem igazít el a vers születésének idejéről sem. Vágó Márta állítja, hogy a Thomas Mann-estet követő napon volt „bejelentés” beszélgetésük, s úgy hiszem, ebben pontos, vagyis 1937. január 14-én legalábbis már formálódott az *Ős patkány*... 13-án volt a Magyar Színházban Thomas Mann felolvasása; a második évfolyamát indító Szép Szó szerkesztősége szervezte az estet, Ignotus Pál tartott bevezető előadást, és a műsorterv szerint József Attila elmondta volna a *Thomas Mann üdvözlését*, de a rendőrség ezt betiltotta. Mint a többi alkalomra, „rendelésre” írt vers (előző évben *A Dunánál*, az *Amit szivedbe rejtessz*, s néhány hónap múlva a *Hazám*), az utolsó nap reggelére készült el, a rendőrség pedig közvetlenül az est kezdete előtt tiltotta meg felolvasását, erről József Attila is a színházban értesült. Nagyon készült a nagyszínpadi szereplésre, a méltó világirodalmi partnerségre-pozícióra, hogy a világnézet-ízlés-műveltség (meg bizonyára sznobizmus

és anyagi lehetőség) szerint összegyűlt közönséghez szólhat, és hathatós szava lesz. Amikor megértette, hogy ettől is, most is megfosztották, a színházi titkár szobájában felemelte a telefont, és azt mondta: „kérem a belügyminisztériumot!”

Rémületesen ismerős reakció.

Bizonyára maga is érezte, hogy eltorzul az arca, s látnia kellett a meghökkent szerkesztőtársak, a barátok, sőt, Thomas Mann tekintetében is, amit mindannyiuknál jobban tudott: ez örület.

A sebtében németre fordított vers tetszett az írófejedelemnek – decemberben majd Hatvany Lajosnak ír részvétlevelet, hogy József Attila halálának híre közléről érinti; „hisz annak idején személyesen megismerkedtem a fiatal költővel, s értesültem ter- vérről, hogy hozzám intézett üdvözlő költeményét a színházban olvassa föl, amit a rendőrség, nem egészen érthető módon, meg- gátolt. Én azonban, még hozzá jó német fordításban olvashattam a költeményt, s nagy örömet találtam benne, művészi örö- möt és személyeset is a barátságos érzületért, amely benne kife- jeződött, s amelyben az ifjú magyar irodalom érzületének kife- jezését láttam. Barátot vesztettem el tehát én is, értékes barátot, s őszintén gyászolom őt. Kérem, közölje ezt a Szép Szó uraival, s biztosítsa őket újból igaz ragaszkodásomról”. Január 13-án, a betiltott vers nélkül is sikeres estet követően Thomas Mannék Hatvanyhoz mentek, a Szép Szó „urai”, József Attila is, kávéház- ba. Sokféle határoltság, bezártság, sokféle rend van.

Erős a gyanúm, hogy az *Ős patkány...*-t csakugyan akkor éjjel írta. Az üdvözlő vers miatt nem aludt már az előző éjszaka sem, de a kialvatlanságtól nem volt kába, inkább túl józan, önvészé- lyesen tisztánlátó. És nemcsak világ- meg társadalom-diagnózisa „tisztá”, magát is kíméletlen következetességgel „helyezi” a látle- letbe, még hozzá nem az eszmélkedő versekben vissza-visszatérő módon, ezúttal nem saját testhelyzetét jeleníti meg (hogy vala- hol, alkalmas helyen, csillámló sziklafalon vagy a Duna-parton ül, esetleg megy éppen), amikor a pozíció mintegy *kezdeté* a szellemi útnak. Itt *befejezettségről* van szó, önnön *végállapotát*, a kozmikus lélekgyilkosság megtörténtét rögzíti. És ezen a ponton, a negyedik szakasz utolsó előtti sorában, egy nem is egyes szám

első személyű igealakban, hanem birtokos ragban (lelkem) jelenik meg először a személyesség. A vers nyelvtani szerkezetei óriási belső küzdelmet mutatnak, de valóban csak a nyelvtan árulkozik. A néhány hónappal később írt – és ugyancsak posztumusz megjelent – *Jön a vihar...* kezdetű versben nyíltan inti magát: *hogy fájdalmad szerényen éld át*. Szerényen? Önmutogatás és dekoratív önsajnálát nélkül? Nem egészen, nem csupán a szégyellt gyerekkortól kísértő és kísértő szánalom-koldulás elutasítására szólítja fel magát. A *Jön a vihar...*-ban a fűszálak példaadóak, az *Ős patkány...*-ban az idilli lugasok árnyai biztatnak – vagyis a „feladat” nem az, hogy képes legyen megbirkózni az önösséggel, a saját sors „túlértékelésével”; a *remény* iránya és alapja a növényi léthez hasonulás, a tudat nélküli túlélés, az emlékezetet nem ismerő egyszerű fajfennmaradás. Az „optimisztikus” befejezés – de már az ábrázolás módja, a kozmikus látomások és a tényszerű állítások egysége is – Vörösmarty *Előszó* versének hajfodrászos tavaszával rokon.

Az utolsó szakasz első három sorában – a belső küzdelem legfeszültebb pontján – mindjárt három egyes szám első személyű ige van (a megismételt *bizom* és az *intlek*). A jövőbeli elfeledés aztán megint „többünkre” (költőkre? európeerekre? gondolkodó emberekre?) vonatkozik: *minket is elfelednek*. Ez a bizonytalan kiterjedésű, talán változó tartalmú többes szám első személy uralkodó a versben (*miköztünk, kiföztünk, lelkünket, belsőnk, egünkre*) – folytatva a *Thomas Mann* üdvözlésének nyelvtani képletét: hozzád fordulunk, téged kérünk *mi*, akik *nem feledjük*, akiknek még *emberhez méltó gondja van*, *mi*, akik *együtt vagyunk* és szeretnénk átlátni *magunkon*, akik *borzadózva kérdezzük, mi lesz még, honnan uszulnak ránk új ordas eszmék*, s végül akik áhítatosan hallgatnának valami vigasztalóan szépet. Persze az alkalmi versben kínálkozott a közösség nevében megszólító forma, és a „közösség” tágasabb vagy metaforikus értelmezése nélkül is: a Magyar Színház aznapi közönségét, vagy akárcsak a szervező Szép Szó szerkesztőségét jelentette. De az *Ős patkány...*-ban? A többes szám első személyű ragok a leggyötrőbb hiányt

„testesítik”, valóságnak állítják, és valamiképp kanalizálják is a vágyat.

A negyedik szakasz szörnyű leszámolás a költő-szerep illúziójával. És ehhez a lökést bizonyára a rendőrségi betiltás, a költő számára legalábbis felemás Thomas Mann-est adta. Még csak egy hónap telt el a *Nagyon fáj* kötet megjelenése óta, amelybe egyetlen korábbi költeményt tett be, *A város peremén*-t. A vers, talán a költő beleegyezése nélkül, „kis” változtatással jelent meg már a Népszavában is, a cenzúrától tartva a szerkesztők „isten” helyett „Sors”-ot nyomtattak, így: *Nem a Sors, nem is az Ész... teremtett minket*, és ugyancsak a cenzúra hagyatta ki a '34-es *Medvetáncból*. (Cserépfalvi Imre egyébként 1936. december 10-i dátummal szabályos üzleti szerződést köt József Attilával a *Nagyon fáj* kötetre. A megállapodás harmadik pontja értelmében a költő obtiót nyújt a kiadónak a jövőben irandó és kiandó további munkáira, „melyet három éven belül” ír.) Mindenesetre a *Nagyon fáj*-t szabadon szerkeszthette József Attila, és ő gyönyörűséges daccal-elégtétellel beemelte *A város peremén*-t. Nem hat „idegenül” a '35-36-os versek között, a logikus, szellemes sorrendnek köszönhetően (utána a *Levegőt!* és *A Dunánál* következik). Mégis, a jó négy esztendővel korábbi versre, saját egykori szerep-elképzelésére is reflektál az *Ős patkány*..., hiszen *A város peremén* valóban „optimisztikus” kifutású, a harmincas évek elején született nagyívű versek, a *Külvárosi éj*, az *Elégia* vagy az *Eszmélet* mellett is propagandisztikusan optimista:

*A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.*

Az *Ős patkány*...-ban a költő is az állat-hasonlatok-metaforák „rendjébe” szorul – beilleszkedik: sakálként hányja hangjait és *hasztalan vonit*. Az égre persze, *egünkre*, ahol *kinok ragyognak*. Hogy *a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek fönt, mint a rácsock a hallgatag cella fölött*, tudjuk az *Eszméletből*, s az utolsó tavaszon

írt *Én, ki emberként...* kezdetű Flóra-versben is a *mindenség aranyos kalitka* – de sehol sincs ilyen brutális szerepük. A csillagok azért csillagok voltak, szépek, fénylők. Itt az *Óh csillagok, ti* sorkezdet egyszerre áhítatos megszólítás és kárhoztatás. Nem felkiáltójel, hanem pont zárja az állítmány nélküli, s így mégiscsak felkiáltásnak, indulatkitörésnek ható mondatot. A lélekbe szúrt vastörök rozsdásak és durvák, a két szó hangalakjával nem is szúr, valósággal kerékbe tör, noha az „ö”-k gömbölydeden gurulnak. A lélekbe szúrás mozdulatát a sorvégi gondolatjel ábraszerűen kifejezi, de egyben mintha meg is akadályozná: mintha a vízszintes vonalka ellökni próbálná a szűrő fegyvert. A zárójeles, leszámoló sorban *eszmél* a költő-szerepre: *itt csak meghalni sikerül*.

Az *Elégiában* rögeszmésen, bökődésszerűen ismételt (és Vörösmarty Szózatára játszó) „itt” helyhatározószó egyértelműen a *szomorú tájra* vonatkozik – de az *Ős patkány...*-ban? Egyáltalán helyet jelöl? Európát, Magyarországot? A Földgolyót? Vagy inkább egyfajta létmódot?

S HÁLTAK AZ UCCÁN

1937. május 12-én a Szép Szó titkárnője szinte rutinosan sürgeti József Attilát: „Nagyon kérjük, hogy a könyvnapi szám részére a verset megcsinálni sziveskedjék...” [sic!]; hat nappal később: „A vers folytatását még nem kaptuk meg és kérjük, sziveskedjék még a délelőtti folyamán a nyomdába eljuttatni, ellenkező esetben kénytelenek leszünk a számból kihagyni...”

Egy esztendővel korábban, az ugyancsak könyvnapra kiadott különszám – inkább antológia –, a *Mai Magyarok Régi Magyarokról* bevezető verse, *A Dunánál* is az utolsó pillanat után került nyomdába. Van, aki úgy véli, a költőt nyomasztotta, szinte megbénította a határidő – nem hiszem. Elemi szüksége volt *feladatra*, s félig-meddig öntudatlanul provokálta a szerkesztőségi kérlelést-sürgetést-fenyegetést. Honnan kaphatott (remélhetett) még ilyesmit?! Tarján Magdi (mindig „Tarján” a levelek aláírása) „Nagyságos József Attila szerkesztő urnak” címezi a sajátos *játszmat* ezzel a gesztussal is elfogadó üzeneteket; végtére a folyóiratot József Attila szerkesztőként „jegyzí”, így mintha magamagának írogatna. Igaz, szerkesztői ténykedése roppant szeszélyes. Képes a teljes azonosulásra, ismerni akarja a munkafolyamat minden részletét – felkéréstől-előkészítéstől a betűtípusok kiválasztásáig –, de előfordul, hogy hetekig a szerkesztőség felé sem néz, szó nélkül nem megy el a megbeszélésekre, hónapokig (!) nem válaszol fiatal költő neki küldött kéziratára. Az antológiaszerű különszámok esetében persze – az 1937-es összeállítás címe: *Mi a magyar most?* – a szerepkörön, s főként a szereptudaton is módosíthatott, hogy az alaphangot-színvonalat meghatározó vers *ne* szerkesztői „előszó”, hanem reprezentatív költemény legyen. *A Dunánál*-ra és a *Hazámra* is így készült a mű „megcsinálására” felkért József Attila – s a *másik oldalon*: a szerkesztők. És a verseken érződik – ritka tünemény így együtt! –: a *nagyszabású alkalmiság*.

*Az éjjel hazafelé mentem,
éreztem, bársony nesz inog,
a szellőzködő, lágy melegben
tapsikolnak a jázminok,*

*nagy, álmos dzsungel volt a lelkem
s háltak az uccán. Rám csapott,
amiből eszméletem, nyelvem
származik s táplálkozni fog,*

*a közösség, amely e részeg
ölbecsaló anyatermészet
férfitársaként él, komor*

*munkahelyeken káromkodva,
vagy itt töpreng az éj nagy odva
mélyén: a nemzeti nyomor.*

A hétrészes *Hazám* nyitó darabja két mondat. A tagolás – különösen mert sorokon átívelő, többszörösen összetett mondatokat választ el – éles, és mégsem az első mondat végi pont jelzi a váltást. Az egész *hatodik sor* – a szonett aranymetszésében! – minden ízében-porcikájában *dramatizál*: a képvágást nemcsak nyelvtani tagolás kíséri, mindezt el is zenéli a vers – mint József Attilánál mindig. Vagyis ha azt írja: *Rám csapott*, hallatszik is a csapás.

Az indító *idill* csupa önidézés, rájátszás, kifordítás. Így-úgy saját korábbi, „körpanorámás” verseire épít – ez az *igényelt* reprezentatív költői felvezetés, áttekintés, összefoglalás egyik esz-köze. S persze használja az immár jellegzetes szerkezeti elemet: az eszmélő megfelelő pozícióból indul szellemi útjára. A nekiké-szülődés leírásakor tehát rögzíti, hogy *a lírai én mikor, hol, mit csinál*: a rakodópart alsó kövén ülve nézi a Dunát, a csillámló sziklafalon ülve szoktatja szívét a csendhez – vagy a *Hazám* nyitányával legrokonabb-ellentétesebb *Levegőt!* kezdetén: sötétben megy hazafelé. Furcsa most latolgatni, mennyire volt tudatos az önidézés – talán semennyire. Talán csak lökést-erőt adtak az ismerős motívumok. Mondhatni járt úton indult – hazafelé. De furcsa és félelmetes a latolgatás azért is, mert *akkor* a *Hazám* nem volt, nem lehetett még *utolsó* a szalagút-eszmény szerint

szerkesztett versek sorában, így az „összefoglalás” sem jelenthetett vég-leltárt. Az *éj nagy odva mélyén* ha vissza villantott is például az első, öt esztendővel előbb írt spirális szerkezetű versére, a *Külvárosi éjre*, nem az „utolsó” ért össze az „első”-vel. Az allegorikus, olajos rongyokban megálló, sóhajtó éjt visszahozza ugyan a komor munkahelyeken káromkodó közösség látomása, a melodramatikus értelmezést azonban semmi sem indokolja-menti.

Tulajdonképpen hol ment József Attila hazafelé éjjel? A *Levegőt!* sejtelmes, sőt, ijesztő őszi tája pontosan meghatározható: a Városliget gyepére szállt a sötétség, a városligeti tóban hápogott a vadkácsa. Tudható, hogy esténként gyakran gyalogolt az Andrássy úti Japán kávéházból a Korong utcai lakásig – át a már meglehetősen néptelen Városligeten. De volt-e modellje a *Hazám* természetidílljének? Konkrétan hol tapsikoltak éjjel a jázminok? Hazafelé ment, tehát valahonnan a budai Káplár utcába tartott. A *bársony nesz* ingását – mint a *Levegőt!*-ben a *bársony-permeteget* – s még a *szellőzködő, lágy meleget* sem köti a képzelet feltétlenül parkhoz-kerthez, de a jázminokat már igen. Kétségtelen, egy földszinti ablakban is láthatott a költő virág-cserépbe ültetett jázminokat, csakhogy a *nagy álmos dzsungellé* lett lélek mintha nagyítása és sűrítőménye is lenne a kinti tájnak, valami fás-bokros-virágos ligetfélének. Vagy mégis csupán a korábbi versindítások sugallják a park-képet?

Közel hat évtizede látom magamban, ahogy megy éjszaka, egyedül van, nem andalog, de nem is sietősek a léptei; látom *a lágy melegben* csöppet sem félelmetes parkban – de hát melyikben? Erre korábban sohasem gondoltam. Tanácstalanná tesz, hogy Szép Szó-beli nekrológiában Ignótus Pál szenvedélyesen érvel József Attila költői pontossága mellett, hogy mennyire ragaszkodott a valósághoz, s egyik példája éppen ez: „Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak.” Ami engem illet, habozás nélkül mérget veszek rá: ha jázminokat említ, jázminok tapsikoltak. Próza-író lelkemnek amúgy is gyönyörűség a tárgy-szerűhöz ragaszkodás erénye; tudom, kényszer is – de hol voltak

hát a jázminok? Nem valószínű, hogy a közeli Városmajorban – *honnan* indult volna hazafelé, miért járt arra?

Különben nemrég éppen a Városmajor széli padon alvó hajléktalanok döbbsentettek rá, hogy a jázminokat *nem* a Városmajorban látta. Amikor a szó szoros értelmében *rám csapott* – az ő testszagukkal és a saját szégyenemmel, hányhatnékossal együtt – a kérdés, hogy hol történt? Tulajdonképpen hol látta?

Forró nyári nap késő délutánján – még süttött a nap, de már *lág*y volt a meleg – a Szilágyi Erzsébet fasor és Káplár utca sarkával szemközt, az úttest túloldalán, a villamossíneken és a gyalogúton is túl, a park legszélén, a fáknak, bokroknak hátat fordító padon, vagyis az út felé nézve, mint a kert kirakatában két hajléktalan férfi aludt. Részegen bizonyára. Egyikük oldalára dőlt, feje, fél arca a csupasz deszkán, combja, lába lelógott, a másik inkább ülve terült el, vállát, lapockáját a támla tartotta. A nejlonszatyrok, valami alaktalan motyó még közöttük. Nem fészkelődtek el, öntudatlanul odazuhanhattak – pár perce, néhány órája, valamikor. Ottlétük ideiglenes és örökkévaló. Alkoholtól, éhségtől, dologtalanságtól kábultak, nincs, már nem is lesz erejük az önfenntartásra – ki mondja, hogy hétköznapról hétköznapra könnyű tartani magát az embernek?! –, s mégis, kettősük szinte bajtársi.

Nem *háltak* ők az utcán, bár látszott, éjjelre sem lesz más helyük. Akkor is, milyen sérült ösztön idéztethetett fel velem verset, hogyan mondhattam rájuk bármit irodalmiasan, míg bűzükből – az egy-két pillanatig közös burokból – kiléptem? De a meg-szégyenülés legalább a kérdést is fel-, vagy inkább előkavarta: hol ment József Attila haza? „Legalább”? Az eszmélkedés felfelé tartó szalagútja helyett mintha szakadékba, liftaknába zuhantam volna; nem volt felismerésben semmi heuréka, csak a testi rosszulléttel kísért bizonyosság, hogy ez a nyomor lényegében ugyanaz a *nyomor*, és tehetetlenségem is kísértetiesen hasonló. Súlyosbítva az azóta eltelt *évek, évadok óriási nyomásával*.

Azt hiszem, nem a Városmajoron át ment. Gyanítom, nem is valóságosan létező parkon-kerten át, ahogy a versbeli jázminoknak sem volt valóságosan látható modelljük – talán saját, ekko-

riban született *Jön a vihar...* kezdetű verséből, s az így mégiscsak *valóság*gá tettből merített?

*Jön a vihar, tajtékja ében,
haragos bírák feketében,
villámok szelnek át az égen,
mint fájó fejen a kínok,
utánuk bársony nesz inog,
megremegnek a jázminok.*

A *Hazám* első szonettjének óriás-látomásában – írtam negyven valahány esztendeje – az *ölbecsaló anyatermészet* és a *férfitárs közösség*, a társadalom gyermeke-termése a *nemzeti nyomor*. A képi logika és az iszonyatosba fordított, diabolikus mitizálás megengedi az értelmezést, sőt, ma is úgy gondolom: József Attila így képzelte a világ-nagy nászt, természet és ember „együttműködését”. A nyelvtan azonban zavarba ejtő: a második mondatnak mintha két alanya volna. Vitathatatlan, hogy a *közösség* az, ami rácsap a költőre, a *közösség* él férfitársként, káromkodik munkahelyeken vagy *töpreng az éj nagy odva mélyén...* ám a kettőspont után megnevezett *nemzeti nyomor* nem következményként jelenik meg, hanem – nyelvtanilag – a mondat másík, egyenrangú-funkciójú alanya. A nyolc és fél soron áttekergő, vallomást és reményvesztett szociológiai látteleletet is elbíró, tömény versmondat összetorlódik, akárcsak a *multunk* a költemény negyedik részében.

A *Téli éjszakáról* szólva, a nyitányt – *Légy fegyelmezett!* – ízelgetve („kívülről reccsenő parancs vagy már belülről szóló intés”) és a versbeli mérés-felmérés gesztusához jutva Fejtő Ferenc megjegyzi, hogy „József Attila hozzábáratkodik az éjszakához”. Hozzábáratkozott már korábban is, hiszen az éjszaka mint allegorikus alak, mint világállapot, mint konkrét napszak, mint a sötétség ideje, amikor a *látó* a maga belső megvilágítása mellett mégis többet, lényegesebbet fedez fel – az éjszakát feltűnően sok József Attila-versben látjuk: szereplő, eszméltető közeg, fontos kellék – roppant változatosan. A *Téli éjszaka* és a [*Tehervonatok tolatnak...*] összekapaszkodása talán a legtudatosabb-szellem-

sebb: az utóbbiban mintha hivatkozna a kozmikus egész éjre, mintha ez a *sulyos éj* annak az óriás éjszakának szilánkja volna.

A *Hazám* első szonettjében, az eszmélkedés kezdetén azért van éjszaka, mert A *Dunánál* nyitó-képe meg nappali. Ott ült, itt megy. A Szép Szó tematikus különszámai ugyanazt a „témát” variálják, a bevezető reprezentatív versek azonban, úgy tűnik, nagyon is eltökélten különbözőek: másfelől, máshogyan közelítenek és kerítik be világukat. A *Hazám* például közvetlenül politikai vers – még inkább, mint a politikai bökversnek készült, és a 8 Órai Újságban megjelent *Levegőt!* –; a szalagúton felfelé kaptatva az *aktuális* társadalmi nyavalyákat látja és láttatja. Az *erőszak*, a *szabadság* vagy a *választás* fogalmai jóval konkrétabbak, mint akármelyik nagylélegzetű, eszmélő versben, és nyilvánvaló, a zsurnalisztikus hangot, a szókimondó futamokat az első rész mitikussága és személyessége teszi lehetővé. A hatalmas természet-társadalom-képpel biztonságosan alapoz, s mintegy előre hitelesít. Egyébként az újra egyes szám első személyre változó hetedik részben, a befejező fohászbán, mikor romantikusan szimbolizál – *édes Hazám, fogadj szivedbe* – és tömör politikai programot, jelmondatot fogalmaz – *ne legyünk német gyarmat* (a Harmadik Birodalom gyarmata!) –, ismét nyelvtani gubancba, ezúttal szemléleti-gondolati hibába botlunk: mert a haza, vagy a 19. századian képzelt Haza nemigen lehet *ennek* a könyörgésnek a címzettje. A mégoly spirituális hazától sem kérhető, hogy ne legyünk gyarmat. Még akkor sem, ha József Attila itt nyíltan a reformkori romantikát, leginkább Vörösmarty pragmatikusságában is kétségbeesett pátoszát idézi.

Különös ereje van a nyitó szonettben a kettős tagolásnak, az éles metszeteknek. Újra és újra mondani kell: *s háltak az utcán*, és nem azért, mert lépten-nyomon csakugyan hálnak az utcán. A valóságos hajléktalanság tényével gyötrelmes együttélni. A kint nem szelídíti a szép szó; attól nem finomul – talán még gyötrelmesebb az egész. Vagy mégsem. A *költészet használatának* veszélyeivel fenyegetni ugyanis nem kevésbé veszélyes, mint

praktikus-didaktikus eszközként használni irodalmi műveket. A gyakorlat formálásának eszméje, valami szellemi haszon reménye, némi utilizáló hit és akarat nélkül hogyan is lehetne reprezentatív bevezető verset írni egy folyóirat különszámába?! Hogyan lehetne folyóiratot és irodalmat csinálni?! József Attila és a Szép Szó szerkesztői sem várhatták, hogy antológiájuk hatására kevesebben hálnak majd az utcán, hogy felszívódik a nemzeti nyomor; józanul abban sem bízhattak, hogy lesz, aki az összeállítás nyomán érti meg és korszerűen értelmezi, *mi a magyar most*. És mégsem csak azért írtak-szerkesztettek, mert ehhez értettek, másféle tevékenység meg nem adódott számukra, vagy mert ilyen irodalmi mintákat örököltek.

A *Hazám* első szonettje még a József Attila-életműben is rendkívüli sűrítmény. A kecses forma óriási távolságokat fog át, a tapsikoló jázminoktól a nemzeti nyomorig ível a tizennégy sor, s közben *nincs ellentét, csak kapcsolat*. Minden mindenhez kapcsolódik – nyelvtanilag is. ... *nagy, álmos dzsungel volt a lelkem / s háltak az uccán* – a sor eleji *kapcsolatos* kötőszó – aranymetzésben –, az egyetlen hangnyi „s” pedig a vers tengelye. A betű képe is sarokvasat idéz nekem: ajtó, ablak forog rajta, segítségével valami kinyílik, és aztán messzire látni.

GONDJAID MAGAMRA VETTEM

Hányszor mondtam magamban a fohászkodást, és léptem a vers *furcsa* ritmusára, talán túl erősen is tagoltam – lehet-e más-képp, különösen az elején? –, a sorok második felével szinte zuttyantam. Az ember indul, mégiscsak *emeli* a lábát, s mintha bohócként botlana a semmiben, de a megtántorodás villanásnyi se, inkább a *gravitáció* roppant ereje hat – soronként hallani, ahogy *fölszállna* az ima, és soronként visszabucskázik. Az egyetlen, negyedik strófabeli áthajlás az árnyékvilág árkainak végtelességét zenéli.

*Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.*

*Fogj össze, formáló alak,
s amire kényszerítnek engem,
hogy valljalak, tagadjalak,
segíts meg mindkét szükségemben.*

*Tudod, szívem mily kisgyerek –
ne viszonzod a tagadásom;
ne vakítsd meg a lelkemet,
néha engedd, hogy mennybe lásson.*

*Nekem mindegy volt már a kín,
hisz gondjaid magamra vettem,
az árnyékvilág árkain
most már te örködj énfelettem.*

*Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
mielőtt magam feláldoznám.*

Sokáig, évtizedekig, mint más József Attila-versekkel és versekben bolyongva, mindenekelőtt a hallásom vezetett. És amennyire rekonstruálható, pontosan így, a hangzást követve, mint-

egy a zene „hívására” formálta József Attila is a verseit. Amivel nem az érzékelés elsőbbsége mellett érvelnék, főként nem sunyin az értelem másodlagosságát bizonygatva a költészetben. De idő kell, hogy az emberben tudatosuljon, mi az, amit hall – és lát is persze. Szükségképp sarkítva-egyszerűsítve: sárba süppedt (belenehezült) a *test*, s azért „test”, mert az elhagyatottság, a mozgásképtelenség a fizikai tehetetlenség állapot-leírásában jelenik meg. A sárba, sűrű masszába nehezült „áldozat” számára reménytelen még a kívánczóság is fölfelé, de ha tagadó formában is, egyszerre villan elénk a lent és a föl (nem fönt!) – olyasféle sokszoros ellentmondásban, mint a *Tiszta szívvel*-től az *Elégia*ig megannyi József Attila-versben, persze mindegyikben másképp, más zenével. A tucatnyi esztendővel korábban írt *Tiszta szívvel* szókapcsolatait, a hallható nyelvi elemeket is *ellenirányúság* feszíti: *Nincsen apám, se anyám, /se istenem, se hazám...* Hiányt sorol, és minden ütem, minden tagadás ütésként hangzik – mégis, az első szakaszban a nem-létezőket jelölő főnevek végén ott a meleg, ölelő „m” hang (*apám, anyám, istenem, hazám, bölcsőm...*). Ma már úgy gondolom, az ötödik sorbeli „eszek” (*Harmadnapja nem eszek*) nem csupán a gyerekdac nyelvi gesztusa, nemcsak visszaütés a kultúrára-civilizációra, hanem a saját domesztikálódása elleni lázadás is, hiszen helyesen éppen úgy kellene írnia: „eszem”, de nem akar, mert nem is lehet „helyesen” szólni, viszszahezni, továbbzengetni a szelídítő „m”-eket.

A *Nem emel föl*-ben – már a címmé tett kezdő szavakkal, a tagadó szerkezettel – tehát *térbeli* a feszültség: *lent* van, és nem lehetséges a *fölemelkedés*. A „senki sem” is hiányt panaszol, de itt csak az emberek (földön élők, lent lévők) hiányáról van szó; ezért is fordul Istenhez, fohászkodik fölfelé. És minél „üresebb” az amúgy materiális lenti világ, annál élőbbé, konkrétabbá, és főleg személyre szabottabbá alakítja a spirituális Istent – hiszen máris *Istenem*.

Amikor Beney Zsuzsa József Attila „rendkívüli nyelvi tökéletesség”-éről, váratlan nyelvi fordulatairól, „csavarai”-ról ír, s hogy az ellentétek formailag maximális kiélezése a belső meghatározatlanság ellensúlyaként született, a *Nem emel föl* paradox

Isten-alakját említi, s megkérdezi, vajon a költő nem önmagát nevezi-e „alak”-nak –

„...az olvasó, mintegy öntudatlanul, először a rímképlet szükségességével nyugtatja magát. A versre végletekig jellemző vibrálásban azonban a megformálatlant összefogó lény már eleve megformált, hiszen az alak általában formáltat, pontosabban körülírtat is jelez. A könyörgőben élő nem-alakra, a formálatlanra, a kialakulás, megszületés, megteremtetés előttire is gondolnunk kell. A valljalak-tagadjalak ellentétpárja pedig már ebben a megformált lényben él, a zárt forma (...) nem zárja ki az egymással ellentétes, egymással küzdő, szétszakasztó irányok egységét. Annak ellenére, hogy van valaki, vagy valami, ami e kétfelé-húzásra kényszerít, beleértve azt az abszurditást is, hogy a megtagadottat nem lehet állítani-vallani, a megtagadottól az önmaga megtagadásához szükséges emberi erőfeszítést sem lehet kérni... Az *alak* és a *tagadjalak* szavak tökéletes, kiterjesztett rímpárja szintúgy magában hordja az ellentétes értelmezhetőség szoros összetartozását, elválaszthatatlanságát.”

Az „olvasó”, a verssel élő – de hát nem titkolhatom, én vagyok az, s jobb is, ha mindjárt egyes szám első személyben folytatom –, nos, tudom, csakugyan hajlamos vagyok „nyugtatni” magamat, sőt, költői botlásnak minősíteni a disszonancia és a logikai bukfenc különféle változatait, éppen mert túl könnyen azonosulok József Attila paradoxonjaival, bonyolult hangzataival, s folyvást gyanakszom, hogy ez is meg az is ráfogásom csupán; érzékelem értelmezési kényszeremet és védekeznék is ellene – mondom, a költő gyakorlata szerint.

Akkor tehát egyszerűsítek, ösztönösen simítanám a gubancokat? Vagyis háritok? Nem, feleslek magammal, hiszen a nyilvánvalóan képzelt szellemi fenevadakkal megbirkózva most is próbálok a vers-világba beljebb, még beljebb jutni. De – kapaszkodó volna? – előbb a József Attila-i életművet átható (és az életét ellehetetlenítő) „gyerekesség”-re figyelek. Erre a pszichanalízis során végképp kezelhetetlenné tett lelki komplexumra, mert ezúttal nem veszélyeztet az azonosuló átélés, és bátrabban rálátok. József Attila a saját gyámoltalan, éhes, meg- és kivert,

elhagyott, síró, vinnyogó, vihar elől rohanó, világrecsegéstől riadozó, felnőtt képtelen kisgyerek-*alakját* újra meg újra *használja*, szánalmat és törődést koldul, miközben minden baráti gesztust bizalmatlanul méreget, hátha csak kizsarolta; szégyelli, büntudat gyötri a nagyon is közönségesnek és hamisnak tartott magatartás miatt, így általában egyszerre törleszkedik és dacoskodik, simul és harap. Rettegve lesi magát, hisz jól tudja, hogy a tényleges és metaforikus árvaság kegyetlenné tehet.

Móricz Zsigmond Szép Szóban megjelent nekrológja sajátosan idézi meg a gyerekeség-csapdában vergődő József Attilát – valami különös lelki optikai eszközzel többszörösen torzít, *mégis* lényegre talál. Kétségtelen, a nekrológ eleve szerencsétlen műfaj, ez ráadásul henyén fogalmazott, tárgyi tévedésekkel zsúfolt; azt érzem, semmi sem úgy történt, nem pontosan úgy, ahogy az idősebb író elmeséli. A Csibe-kapcsolatban* élő, gyerekszenvedésekre mindig, akkor kivált fogékony Móricz a saját érdeklődés-igénye-értelmezése szerint adja elő emlékeit – ami ismerős, sőt, szokványos nekrológiró-póz; *különös* attól lesz, hogy *mégiscsak* nagy író veti papírra, s így megelevenedik a költő: a másik ember figyelméért, tetszéséért folyamodó, tündérkedő és reménytelen sorsú ember. Látható, amint valósággal versengenek egymás kegyeiért. József Attila valóban olyasfélét mondhatott magáról, ami Móriczot lekötötte és igazolta. (Azért biztosan nem azt, hogy az apja „elment a háborúba... soha többet nem jelentkezett”, s nehéz is belátnom, miért hagyták szó nélkül ezeket a bakikat a Szép Szó szerkesztői.) És maradéktalanul elhiszem Móricz megdöbbenését, meg készségét is, mikor József Attila felhívta és találkát kért tőle. A megbeszélte időre azonban nem jött el, Móricz „két teljes óráig” várta a számára sokszorosan idegen-rideg Hadik-kávéházban, aztán felcihelődött, morgott, hogy „tedd bolonddá a nagyapádat”, és elment. De alighogy hazaért, szólt a telefon, József Attila szabadkozott, sejtelmesen „nagy okra” hivatkozott, és új időpontot kért. „A második találkán – meséli Móricz – már gondoskodtam hasznos időtöltésről.

* Littlekay Erzsébet, Móricz örökbefogadott lánya és szeretője, lelencyerek volt; az *Árvácska* című regény és novellák modellje.

Ugyanoda s ugyanakkorra hívtam meg Kálmán Katát... mivel szeret szegény világot fotografálni, külön aknán lebecsátottam a mély kútba, ahol a Csibe-problémák rajzottak”. Aztán „megérkezett a költő”, és „rémülettel nézett bele a képcsomagba”, majd „Kérlek, Zsigabátyám” felvezetéssel rögtön élet-gyónásba fogott. „Akkor mi ketten éjfélig együtt maradtunk”, összegez Móricz, s hogy a kétségbeesett fiatalember minden története azt példázta, miért nem lehet őbelőle semmi, miért nem szabadulhat szörnyű gyerekkora következményeitől. A legrészletesebben továbbadott epizód megint gyanús – hogyhogy Móricz közvetíti, s József Attila bűn-verseiben, vallomásaiban nincs nyoma? A nekrológ szerint a mama leküldte a boltba kenyérért, tudván, hogy a folyvást hitelező boltos már csak a kisfiúnak ad további hitelbe. Háború volt, sokat kellett várni – „Már akkor tudta, hogy neki a sorsa a várás” –, újabb és újabb vevők jöttek, akik fizettek, ezért mindjárt megkapták az árut. A gyerek a tolongók tökéletes takarásában elemelt egy keze ügyébe került bélest, aztán a siker mámorában úgy gondolta, „a nagyobbik nővérének is visz egyet”. Hanem amikor nyúlt a süteményért, a boltos megkérdezte, mit akar, nagy nehezen kinyögte, hogy kenyeret. „A boltos levágott egy fél kenyeret s odaadta és azt mondta: ‘akinek kenyér kell, annak kenyér kell.’ Nem mondott semmi egyebet. De ő tudta, hogy biztosan meglátta, mikor elvette a bélest és arra célzott. És soha többé nem mert bemenni a boltba...” A jelenet talán valószínűsége is lejátszódott abban az élelmiszerboltban, mindenestre akár így történt, akár költött hozzá József Attila, akár így mesélte, vagy egyáltalán nem így mesélte, mert az egészét Móricz találta ki – sokszorosan jellemző kettőjükre, a nyűgeikre, a fantáziájukra, még irodalmi helyzetükre is (árulkodó például, hogy Móriczt tegezte József Attila, a Móricznál fiatalabb Babitsot persze nem – a „bátyám”-ozással viszont elfogadta azt a szűkebb kulturális-szociális sávot, amin érintkezhetett, szinte lelki rokónak mondhatta idősebb pályatársát; már ha csakugyan „Zsigabátyám”-nak, sőt, a két szót összeforrasztva, Zsigabátyámnak szólította). Az éjszakába nyúló együttlétre emlékezve Móricz végül tűnődve megjegyzi: „nem tudom, szokott-e ezekről a tit-

kokról másoknak, barátainak beszélni”, de máris siet – kérkedve – hozzáfűzni, hogy „előttem akkor úgy nyilatkozott meg, mint a gyónó a pap előtt, mint az elítélt a mentőtanú előtt, akire rábízva elveszett állapotának titkát... rámfüggesztett áhítattal mondta s mondta... tehetetlen apellálás lett, már nem hozzám: önmagához. Az istenhez. Ahhoz, aki Nincs, s kellene, hogy Légyen”.

Pedig biztos vagyok benne, hogy Móricz nem olvasta a korai *Isten* című verseket, és a *Nem emel föl* vagy a *Bukj föl az árból* kezdetűeket sem. És hát azt sem tudta, hogy József Attila – nem csak az utolsó egy-két évben – mindenkit alkalmasnak talált, hogy gyóntató papja és mentőtanúja legyen, mert egyszerre sóvárogta és követelte a kiszemeltektől (szerelmeitől, barátaitól), hogy kárhoztathatóak legyenek elkerülhetetlen öngyilkosságáért (önmaga feláldozásáért), miközben vállalják az *utolsó menedékszerepet* is. Fél a *büntetéstől* (ahogy Ignotus Pál írta, „mindentől félt, ami nem tényleges veszedelem”), de Flórát is fenyegeti, hogy „árnyék leszek, melytől szorongva félsz, / bíró, kitől büntetést nem remélsz”.

Vajon csak azért írta le (másolta) a *Nem emel föl* szövegét a Flórának szánt füzetbe, mert *megígérte*, hogy (Illyés Gyuláné szavaival) „készít számomra egy ‘verseskönyvet’”. Ebbe beleírja – kézírással – minden olyan versét, amelyet azóta írt, amióta engem ismer”? Szó szerint kell érteni a „minden versét”? Tehát nem csak a szerelmes verseket? Mert a rendkívül gondosan másolt, harmonikus-szépséges írásképet adó költemények között – az öt, önálló darabból összefűzött meg a kétrészes *Flóra* címűek társaságában – még borzongatóbban kitetszik, hogy a könyörgés és fenyegetés leginkább Flórának szól. Mindenesetre szokványos értelemben *nem Isten-vers* a *Nem emel föl*. A zsoldárookra és újszövetségi motívumokra játszó hangzatoktól, az ima-formától csak sokszorozódik a feszültség meg a fájdalmas hiány, a *semmi* kínja. Hogy valójában nincs címzett, bár lennie kellene. József Attila bonyolult öngyötrései-gyötrelmei közepette sem ismeri az alázatot, nála nincs lelki hierarchia. A húszas években is antropomorfizálja Istent, rikkancsnak, szántóvetőnek, vacsorázó-pipázgató – idősebb, apaszerű – társnak képzei; a *metafizikai*

egyenlőség-testvériség érzete áthatja még a *Mikor a villamos csilingel...* kezdetű négyrészes *Isten* című verset is, amelyben valóban vallásos áhítatról-tapasztalatról ír. Az ugyancsak négysoros strófákra tagolt *dal* sokszorosán előlegezi a későbbi versek szemléletét, költői elemeit – negyedik szakasza (gyerekkorom óta a legkedvesebb-sajátabb részletek közül való) avantgárd bájjal, naivan (álnaivan?) és a lehető legbonyolultabban, fogalmat, hétköznapi jelenetet sűrítve, jellegzetes József Attila-i színezétiával idézi az Isten-élményt:

*Gondolatban tán nem is hittem;
De mikor egy nagy zsákot vittem
S ledobva, ráültem a zsákra,
A testem akkor is őt látta.*

A *Nem emel föl*-ben még közvetve sincs jelen Isten, sőt, fel-tűnő az érzéki élmény hiánya. De a magának teremtett, formáló alakká formált, fogalmakból lett Istennel testvériesen osztozik a gondokban: a teremtés-fenntartás-örködés kínjaiban. A személyes-egyedi és a világ-gondok – ezekkel együtt persze az isten- és emberszerep is – nem csupán ki- és felcserélhetők; számomra mostanában a megint csak paradox *kényszerű önkéntesség* a vers egyik legkihívóbb mozzanata. A „magamra vettem” ráadásul tudatos én-kitágításról vall. De szabad akaratlanul, *ésszel* miért szaporítja az ember a gondjait? Miért feszeng hatóköre roppant korlátozottságától – hogy újra meg újra helyzete kilátástalanságát túlozva, pontosabban önkéntesen felvett feladata és lehetősége aránytalanságát nagyítva, egészen tehetetlennek érezze magát –, és feszeng önnön nagyravágásától, hübrisz-voltától, amin a leg-egészségesebb önirónia is csak keveset enyhít?

Romantikusabb korszakokban (legalábbis a magukat „kiválasztó”, ethoszt-ismerők és igénylők körében) a szellemi ember egyszerű definíciójához tartozott, hogy pusztán egzisztenciáján, legszűkebb környezete „ügyein” túl is törődik végtelenné tágitott „világa” dolgaival; érdeklik az ontológiai, természettudományi, nyelvészeti, történelmi, bármiféle kérdések, s persze az antik hagyomány normája szerint gyakorlatban is részt vesz a közösség életében. De József Attila „értelmiségi” érzülete ennél

jóval összetettebb és ellentmondásosabb. Éppen a belső követelménnyé lett normák és a nagyon másféle valóságos minták egyeztetetlensége miatt. Látjuk könnyíthetetlen *terhei alatt görnyedve*, és megértjük Ignotus Pál pontos szavait: „a világ-egyetem személyes ügye volt”. Még mindig kétlem, jogos, értelmes, szabad-e örületnek nevezni lelki-tudati állapotát, akár azt, hogy mennybe látna, mikor sárba nehezült. Hogy kisgyerek kiszolgáltatottságában oltalomért, elemi gondoskodásért eseng és *ugyanakkor* Isten mindenekért viselt felelősségét veszi magára. A beteg – vagy ahogy önmagát becsmérelte-csúfolta: a bolond – *nem következetes*, nem képes vaslogikával újra és újra ugyanazokat a paradoxonokat ostromolni –

*Én, akit föltaszít a ló,
s a porból éppen hogy kilátszom,
nem ember szívébe való
nagy kínok késeivel játszom.*

– írja a *Bukj föl az árból* című versben, s mintha maga sem venné észre, hogy egyszerre a jelenbe transzponálja az öcsödi kisgyerek-időt, *akkori* félelmeit, egész idegenbe lökött, hajdani önmagát. Mert hát *valódi* érzést-érzületet összegez *A Dunánál*-ban: *A világ vagyok – minden, ami volt, van...*

ÉS LECSÜNG A KÉZ

Milyen ismerős a megszégyenülés, hogy minden nekiveselkedés és romantikus lobogás alatt ott a lehúzó, szinte eredendő reménytelenség tömbje, ugyanakkor a legkétségbeesettebb állapotból szempillantás alatt van szabadulás, s a józanul, módszeresen felsorakoztatott tények ellenében új meg új kedv és felszikrázás. Szégyen ez, hiszen szélsőséges *hangulatok* között csak betegek és éretlenek dobálódnak, no meg a mindennel csupán kacérkodni képesek. De hát szenvedés és elragadtatottság együttesének – a folyamatos remegésnek és a nagy kilengéseknek – ugyan mi köze a hangultváltozásokhoz!? Persze, semmi. Majdnem semmi. Mégis, a meghatározások és a megkülönböztetések legtöbbször erősen önideologizáltak, önkényesek, így aztán a gyanú és lelki-furdalás sem könnyen hessenthető. Amikor Hamlet arról beszél „pajtásainak”, hogy elveszítette minden kedvét és nehéz hangulatba esett, elválasztja a kétféle szélsőséges állapotot. Tudja, hogy az „arany tüzekkel kirakott felséges boltozat”, „a dicső mennyezet” nehéz hangulatban „dögletes párák összeverődése”-nek látszik. Vagyis ugyanaz az ember ugyanazt merőben másféleképpen, más minőségnek érzékelheti – de nem egyszerre, nem ugyanakkor! Általában nem. Megesik aztán, hogy szépséget látva elképzeleli valaki a *majdani* pusztulást és a förtelmet – mint Baudelaire szerelmese testéről, a nők között királynői asszonyról, miként eszi penész csontjait –, vagy fordítva: a kietlenségben vigasz-képeket, kifényesített emlékeket idéz magának. Gyakran a legmármorosabb pillanatokban lepi meg az embert a halált hozó jövő víziója – a legkínálkozóbb példa a *Szeptember végén* –; de csak ismételni tudom: múlt–jelen–jövő síkjai ilyenkor is elválnak, a képzelet úgy köt össze, hogy a tagolás azért megmarad.

S amikor tényleg eltűnik az időhatárolás? És nyilvánvaló, hogy a szemlélet *milyenségét* nem hangulat okozza? Amikor *Egy pillanat s kész az idő egésze?*

Ne kerteljek! Ilyen borzongató bravúrokat művé formáltan talán csak József Attilánál találtam – s nekem mind közül a *Jön*

a vihar virágzó almafa ágát megjelenítő három sor a legtöményebb.

*Almaszirmok – még ép a roncs ág –
igyekeznek, hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk – mily bolondság!*

A részletben egész felnőtt életem benne van, de már felnőtt életem legkezdetén is rajtakaptam magam a gyerekes kisajátításon, „személyeskedésen”, s tudtam, hogy érzelmeim szégyenkezve kérkedőek.

Az idő-összerántás József Attila paradoxon-érzékenységből (és paradoxon-felfedező-teremtő képességéből) fakad. Ahogyan megmutatkozik az *Óda* eufóriája közben is hallható-látható hallal-zenében és -képekben. Mint a többi „eszmélkedő” vers nyitányában, az *Óda* elején is rögzíti, honnan és hogyan indul el aktuális szalagútjára, sőt: sehol ilyen pontosan, ennyire *koreografáltan* nem jeleníti meg a maga helyét, idejét, állapotát.

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.
Szoktatom szívemet a csendhez.
Nem oly nehéz –
idesereglik, ami tovatűnt,
a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

A szakasz két enjambement-ja meghatározó: a *kedves / vacsora* a sortöréssel-áthajlással valóban *száll*; a *kéz* meg ettől láttatóbban *lecsüng* –

És itt nem tudok ellállni a kísértésnek, hogy műhelynaplószerű kitérőt tegyek, bár egyszerre csodálkozva és ingerülten visszakérdezek: „műhelynaplószerű”? , mikor a műfaji jelölés nem a hivatal-hatalom kijátszására előkapott, mint a nyolcvanas évek elején magánkiadásban megjelentetett *Pár-sorunkban*? Csak nem hódolok én is a narcisztikus „műhely”-mutogatásnak és naplózásnak?!, vagy talán beérem az önmegtartóztatással, hogy

gyorsan elvettem a felbukkanásakor szellemesnek tűnő ötletet, és nem, mégsem törtem ennek a fejezetnek a címét – a versképhez hűen – két sorba? Vagy nem is kísért semmi, és az alább következő nem is „kitérő”, hisz éppen kitérni nincs mód?

2011. március elején kezdtem írni ezt a *Szalagútjaim*-részt, s talán a „koreografáltan” szó billentyűzése közben neszeltem fel: lám, most is, megint közvetlenül hatnak az aktuális élettények, történések, persze nem egyszerűen „hatnak”, inkább kavargják és vonzzák, *ami tovatűnt*, voltaképpen az esztétikus „tovatűnést” sem engedik, mert az összerántott idő eseményei kemény csomóvá préselődnek –

Maradok egyelőre a tényeknél, a megkülönböztethető, tagolható rétegeknél: mikor az első sorokat leírtam, tudtam, hogy március 22-én a Petőfi Múzeumban lesz víz-antológiánk, a *Vigyél át, révésem* bemutatója (a műsor befejezésekként a kötetet záró *A Dunánál*-hoz fűzött jegyzetemet olvasom fel), ott és akkor majd a Magyar Mozdulatművészeti Társulat tagjai is táncolnak (pár hete ugyancsak a Petőfi Múzeumban láttuk előadásukat) – s addigra már a Liget áprilisi száma is megjelenik, a Fenyves Márkkal készült beszélgetéssel. Pontosan negyven esztendeje a Petőfi Múzeum kéziratárában dolgoztam, engem is, mint szinte mindenkit, büntetésből helyeztek oda, meg méltányosságból is: a József Attila-hagyaték kartotékjait kellett frissítenem, s a feladatra publikációimmal alkalmassá váltam. Gyötrelmes volt a rácsos dokumentumtárolók között időznöm, a legcsekélyebb megilletődöttséget sem sikerült előhívni magamból, csak dacom és elszántságom sokszorozódott, és mire végeztem a hagyaték „feldolgozásával”, sikerült is kiszabadulnom a kéziratárból, sikerült szerveznem, beindítanom, s néhány hónapig – a betiltásig és eltávolításomig – működtetnem az „irodalmi klub”-nak nevezett szabadegyetemfélét. Az első rendezvény ugyanabban a Díszteremben volt, ahol a könyvbemutatót tartjuk, s ahol Fenyves Márké is táncoltak. A tükrök is ugyanazok – megszokhatatlan, hogy nem a negyven évvel ezelőtti alakomat mutatják, holott mintha én is ugyanaz volnék.

Vajon a többszörös együttműködés miatt fedeztem fel most, hogy az *Óda* indító szakaszában a mozdulatművészeti produkciók jellegzetes kezdetét írja le József Attila? Bizonyára azért is. Mindenesetre meggyőződése, hogy a harmincas évek elején láthatott olyan táncelőadást – gondolom, szólószámot –, amelyeket aztán öntudatlanul modellként használt. Közvetlen és viszonylag friss élménye volt, hogyan kell megfelelő testhelyzetből indulni – valamilyen szalagúton. Így ül a táncos is, feje lehajlik, karja ernyedten lóg, de mozdulatlanságában is érezni intenzív jelenlétét. Mert az emberi történet ugyan folyamatos és szövevényes – kinek-kinek gubancos és göbös –, az értelmes kifejezés csak tagolt lehet.

József Attila a *Tiszta szívvel*-re kapta a legtöbb és legszélsőségesebb reakciót. Aligha eldönthető, a korszellem, az Európában és Amerikában eluralkodó hangulat miatt (az „elveszett nemzedék” indulatai is hallhatók a versben), vagy személyes sorsa provokált. Viszont egyértelműen kortünetnek tartom a megütközést, amit annak idején *Óda*-elemzésemmel keltettem. Egyetemi szakdolgozatomban írtam, hogy „a hangok, a szavak és mondatok hangteste, hang-formája, mint a mű kísérezeneje, egy szeretkezés modelljét építi fel”, s persze módszeresen, sorról sorra, hangról hangra követtem az „épülést”, a versben kottázott ölelkezés ívét és szakaszait. Hogy az első részben a meglebbenő szoknya, az előrebiccenő haj, a megrezzenő emlékek vagy a fogakon fakadó nevetés még csak sejtet, a várakozás és közelítés pillanatait idézi, vagy hogy *Az úton senki, senki* sorban a kétszer leírt „senki” nemcsak a visszafogott izgalom és gyöngéd szenvedély jelzése, de az „s” hangok sisegésével olyan, mint a simogatás. Hogy a második rész, a vallomással kezdődő és záródó sorral (*Óh mennyire szeretlek téged és szeretlek, te édes mostoha*) félreérthetetlenül az összeölelkezést asszociáltatja; a harmadik rész felfokozott, ismétlődő ritmusa megmarad ugyan a negyedik részben, de változik is a vers zenéje, lüktetése: „elterebélyesedőbb” lesz, ámulósabb, és az *alászállhatok rejtelmibe!*... sor végén a három ponttól már az ötödik részben hallható beteljesülés felé hömpölyög... – azt írtam: „beteljesülés”, ahogyan

mindvégig igyekeztem kulturáltan egyensúlyozni, és őrizni a paradoxonnak tetsző *szókimondó szemérmességét*. Nem paradoxon. 1966-ban már a „szeretkezés” meg „ölelkezés” szavak is a politikai, szellemtörténeti fogalmakhoz hasonlóan kihívóak voltak – egyébként a szavak, kifejezések töltete, „aurája” a politikai diktátumoktól függetlenül (van-e, ami „független” ettől?) gyorsan változik; valamelyest talán akkor is értettem, hogy nem mellékes, ki és milyen közegben használja a nyelvet, s ha egy huszonkét-huszonhárom éves nő ír efféle a szakdolgozatában, az a kihívónál is kihívóbb.

*Kit két ezer millió embernek
sokaságából kiszemelnek,
te egyetlen, te lágy
bölcső, erős sír,
eleven ágy,
fogadj magadba!...*

Teljesen elegendő *kimondásnak* bizonyult a „szeretkezés” és a „beteljesülés”. Szakdolgozatom védésén a professzoromnak egyetlen megjegyzése, jóindulatú, sőt, szeretetteljes kérdése volt: saját ötletem-e, hogy az *Óda* egy szeretkezést zenél, vagy olvastam erről valahol. Az utóbbi feltételezést azonnal és duplán megíngatta, talán egy fejmozdulattal vagy amúgy is könnyen éneklővé emelkedő hangjával, mert hát hogyan is olvashattam volna erről *valahol*, hiszen az irodalmi publikációk és a verselemzések birodalmát ő magabiztosan átlátja. Csak meg kellett erősítenem a már alternatíva nélkül maradt lehetőséget, amire ő tűnődve elnézett mögém, és magának bólogatva mondta: „mindig éreztem, hogy van valami disszonáns az *Ódában*”. Vallomása után – nevetést helyettesítő merészséggel – elővettem és dedikáltam a Valóság folyóirat aznap reggel utcára került számát, amiben megjelent szakdolgozatom esszéessített változa. Tudtam, hogy az idő előtti megjelentetés is kihívó, de nyomban érzékeltem, hogy ez a szabálytalanság, mint a többi formai baki, jóval könnyebben elnézhető.

Néhány hónappal később beadtuk a Gondolat kiadóhoz H. B.-vel közösen írt József Attila-könyvünk kéziratát – még *Esz-*

mélet címmel –, s úgy emlékszem, a főszerkesztő érthetetlen, de nagyon makacs kívánságára beleegyeztünk, hogy ne legyen feltüntetve külön-külön szerzőségünk a tartalomnál sem. Igaz, az írások addigra mind megjelentek folyóiratokban, de mindegy, ez nem számít, ne legyen feltüntetve. A lektorok mindenesetre már ilyen fél-anonimitással kapták, sőt, az új szerkesztő is, aki megint csak jóindulatúan (mert írhatott volna elutasító vagy fellettese éberségét csiklandozó jelentést, végtére a kézirat a pártközpontot is megjárta, és sejtenie kellett, hogy valamit várnak tőle, valamiért rábízták ezt a kéziratot) – nos, ő személyes találkozáson mondta el „szakmainak” aligha nevezhető kifogásait, s az *Óda*-elemzésről, az „elfogadhatatlan pánsexuális világszemléletről” úgy beszélt, hogy csakis H. B.-re nézett. Nem a témától feszélyezetten – egyébként persze feszengett, mindentől, a saját szerepétől, az egész létezésétől –, de láthatóan fel sem ötlött benne, hogy azokat az oldalakat egy kislányforma nő írta.

Az *Óda* zenéje, koreográfiája, képrendszere, nyelve – a szalagút-szerkezet sajátos változataként – csakugyan egy szeretkezést idéz meg; azt azonban csak mostanában hallom-látom, hogy *képzelt* szeretkezést. Ha valaki nem ismeri a vers születésének hátterét, körülményeit, akkor is érzékeli a valóság, éppen a testi-esen létező szerelmes társ rémisztő hiányát, és a logika eszközeivel is eljut a felismerésig: az *eszmélés* mindig egyszemélyes szellemi (testi jelenségekkel kísért) folyamat, a *szerelem*hez viszont két ember kell. József Attila tehát *valóságnak képzei a képzeltet*, s a magányos nekiülést, az eszmélő testhelyzetet megjelenítő képsort követően, hogy a *hegyek sörényében, minden levélben, lombokban és pataokban* is felajzott fantáziával női idomokat lát – szerelem-sóvárgásában költőileg végigviszi, ami lehetne, aminek lennie kellene.

1933 június közepére az Írók Gazdasági Egyesülete íróhatet szervezett Lillafüredre. A program a harmadik napon félbeszakadt az egyesület elnökének váratlan halála miatt, a résztvevők szétszéledtek, József Attila is hazautazott – haza? a Szántó Judittal közösen bérelt lakásba. Akkor már három éve éltek együtt, és nem született egyetlen szerelmes vers sem, ez tény. Fél évtizednyi

ambivalens összetartozásuk ténye az is, hogy Judit gyerekkori körülményeinek megannyi elemében, a nyomorban és lumpenproletár létben, a sajátjára ismerhetett József Attila, ugyanakkor Judit talpraesetten, anyáskodva gondozta, intézte ügyeit. A nála két esztendővel idősebb nő törvénytelen gyereknek született, kiskorúként elmenekült otthonról, összekerült a később Hidas Antal nevet felvett Szántó Gyulával, Kassán házasságot is kötöttek, tizennyolc esztendősen gyereket szült (a kislányt, miután Hidas a Szovjetunióba ment és elváltak, az apai nagyszülők nevelték. Szántó Éva később követte apját, a sztálinizmus legszörnyűbb éveit elvakult és rémült kommunistaként vergődte végig, kilenc évig életjelt sem adhatott anyjának), a huszas évek közepén Fenyő László költővel élt, aki aztán őt és József Attilát is versben megátkozta. Lehetetlen, hogy az identitást kikezdő névváltoztatásra, név-elvételre annyira érzékeny József Attila nem neszelt fel, hogyan is hívják valójában élettársát; lehetetlen, hogy nem sejtette, ő maga is szaporítja az asszony fiktív neveit. A Ludmann Júliaként anyakönyvezett lány ugyanis mostohaapja vezetéknevét felvéve, de keresztnévét már megváltoztatva, volt Czvechó Judit, aztán Szántó Gyuláné, de Hidas egyik illegalitásban használt neve után Csont Judit, ám a huszas évektől Pál Judit néven ismerték mint szavalóművészt, s így publikált meséket is. József Attila több levelét József Attiláné címre postázta. Feleségének mondta, noha előbb Judit nem akarta a törvényesítést – aztán meg ő nem.

A valóságot és a képzeletet átmenetileg sem tudta összebékíteni József Attila. A valóságosan létező, mellette élő asszonyhoz nem tudott verset írni. Képzeltékhez annál inkább. Pontosabban nem egészen kitalált nőkhöz, hiszen Gebe Márta vagy Gyenes Gitta (és a lánya, Wallesz Luca) éppúgy élő emberek, *ismerősök* voltak, mint később Gyömrői Edit és Kozmutza Flóra. A beleképzelő- és ráfogó-képesség persze az utolsó években a *rétegek, szintek és tagok / óriási nyomása alatt* félelmetesebb, s az érintett nők számára is tragikus. A Judittal töltött évek közben – mintegy a szerelmes-vers-pauza szorításában (a hiány nagyon is tud szorongatni) – az addigra jól bevált ihlet-módszerrel születik

hát az *Óda*. Lillafüreden látja – nevetséges „találkozás”-t emlegetni, hisz nem is beszélgettek – József Attila a valófélben lévő, feltűnően szép és egzotikus legendákkal övezett Marton Mártát, s elhitegeti magával és a világgal, hogy a versre ez a „látás” ihlette. A megnevezhető asszony bírta szóra *a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő, fondor magányt / s a mindenséget*.

A vers „tárgyi” elemeiről – például hogy a Szinva-pataknál egyáltalán nincsenek *kerek fehér kövek* és a korszerű anatómia szerint pontatlan a negyedik rész alászálló tudósítása –, a háttérben gomolygó történetekről – hogy Szántó Judit „megtalálta” a költő kabátzsebében a kéziratot és öngyilkosságot kísérelt meg, József Attila viszont cinizmussal kacérkodva barkochba-játékot provokált a kávéházban, úgy találtatta ki, miért komor – vagy a háttér-szereplőkről, a lillafüredi tanúkról és a pesti írókról rengeteg személyes, így-úgy elfogult, átszínezett, sőt, egészen torz értelmezés és mese kering.

Amikor József Attila – Berda Józseffel osztotva a lillafüredi szobán – elképzelte magát a *csillámló sziklafalon* ülve, amikor a valóságos szállodai asztalféleségre valóságos papírt tett, és mit sem törődve Berda bormámoros monologizálásával saját képzeletbeli alakjára figyelt, s olyan tisztán látta magát *ott*, abban a testhelyzetben, hogy meg *kellett* törnie a sort, a lecsüngő kezettel még lecsüngőbbé tenni, annak a *metafizikai síknak* a „valóságában” és törvényei szerint indult aktuális szalagútjára, amelyről néhány évvel korábban Vágó Mártának írt: „...igenis metafizikai síkon *is* élünk. Különben nem is élnénk.”

FARKASVEREMBEN

Alig volt a magyar irodalom történetében kapcsolat – hát még rossz vagy legalábbis ambivalens kapcsolat –, amely ismertebb volna, amit többen és többet magyaráztak-mentegettek, mint Babits és József Attila kifícamodott, létre sem jött mester–tanítvány, apa–fiú párosa. Hogy József Attila természetes, meg bizonyára fegyelmezetlen, infantilis szeretetvágyával Babits felé fordult, ez könnyen követhető. Apa-szerepet is betöltő mestert kívánt, s aki erre leginkább alkalmasnak látszott, az éppen a gondosan kiválasztott fiatalokat segítő Babits volt. Az irodalomtörténészek számon tartják, hogy 1923-ban a szegedi Juhász Gyula-jubileumon a középiskolás, de már kötetet is publikált József Attila hasztalan sürgölődött Babits körül. A negyven esztendő, magatartásával mindig, nyilván akkor is szellemi vezetőként fellépő költő jószerevével észre sem vette a suta fiút. Később egy-két versére felfigyelt – a *Tiszta szívvel*re például, amelyet ő is jellegzetes nemzedéki megnyilatkozásnak tartott –, de ’30-ig, József Attila kétségbeesett kritikájáig és bökverséig a név talán – ha egyáltalán verbalizálta volna érzéseit – a „tehetséges”, „kiegyensúlyozatlan”, „tolakodó”, „görcsös”, „esetlen”, „mozgalmár”, „magamutogató”, „megbízhatatlan ízlésű” jelzőket hívta elő. A ’30-as kifakadás mindezt megerősítette, a bizonytalan megítélést az egyértelműbb elítélés, elutasítás felé tolta. Babits a húszas-harmincas évek fordulóján József Attilának sem apa, sem mester nem kívánt lenni, eszébe sem jutott, hogy lehetne, és meghallatlanul hagyta az alig megformálódott, nem is manifestálódott vágyat. Pedig „faira”, kedves tanítványaira gondolva az sem mondható, hogy Babits a magához, a saját ízléséhez-alkatához hasonló fiatalembereket választotta – sőt. Szabó Lőrinc, Sárközi György vagy Illyés Gyula éppen a másságával vonzotta. József Attilánál nem érzékelte a másság kihívását, izgalmát sem.

Kettejük történetének „tényei” alig körülhatárolhatóak, s nemcsak azért, mert az úgynevezett tények – azok aztán igazán! – nagyon is szubjektíven tálalhatók, csoportosíthatók, hanem

mert a fontos mellékszereplők száma, s főként az összefonódott szálak szinte végtelenek. Hol kezdődjön a kihuzigálás, mit ne húzzunk már, s különben is: ha egyszer meghúztuk-piszkáltuk a szálakat, olyannak látjuk-e, mint előtte, keveredve, kötöződve a többihez?

„Az 1929. év nyarának levegője – írja Basch Lóránt – mint-ha 'pamfletbacilusok'-tól meg lett volna fertőzve”. Ekkor jelent meg Kosztolányi Ady-revíziója Babits, illetve Babits Benda-tanulmányának parafrázis-címével: *Az írástudatlanok árulása*. Ebben az évben látott napvilágot (már 1929-es dátummal) Babits kötete, *Az Istenek halnak, az ember él*, de a könyv megjelenése előtt, a Nyugat 1928. december 1-jei száma vezércikként közli Illyés magasztaló kritikáját. A kritikát József Attila a saját lappéldányán iszonyatos indulattal széljegyzetelte. De bizonyára csak később, mert december 17-én Illyés Gyulával együtt látogattak Babitshoz – mindketten először jártak a Reviczky utcai fogadónapon. És december 14-én tartották a Zeneakadémia kamaratermében a Fiatal Írók Előadáostjtét, amelyen utoljára, legfiatalabbként József Attila is szerepelt, és a bevezetőt mondó Babits így őt is „kiváló írónak” és „fiatalabb testvér”-nek nevezte, bár a Nyugat előzetes híradásában őt nem tüntették fel.

Kosztolányinak A Tollban megjelent, pontosabban A Toll felkérésére írt Ady-pamfletjéhez József Attila is hozzászólt – Babits gondolatait (mert ő is kapcsolódott a vitához) legalább olyan élesen bírálva, mint Kosztolányi hangját, s nem is annyira Ady védelmében, mint a kor kritikáját-kritikátlanságát támadva, gúnyolva. Fél esztendővel később ugyancsak A Toll adott helyet, sőt, biztatta a fiatal költőt hírhedett Babits-bírálatára – valószínűleg igaz, hogy Zsolt Béla, A Toll szerkesztője kereste az irodalmi botrányokat, talán a szellemi élet élénkülésének gondolta a személyes összecsapásokat, bálványemeléseket és -rombolásokat; valószínűleg igaza volt Babitsnak, hogy „ez annak a rossz zsurnalizmusnak életnézete, mely elöntötte irodalmunkat. Ez az életnézet, mely többre becsüli a harcot az értéknél”. Mostanában, vagyis a mi korunk zsurnalista életnézetének következményeit szenvedve az ember ugyancsak könnyen hajlik a babitsi kese-

rűség átérzésére, és szívesen mormolja el a sok évtizeddel ez-
előtt papírra vetett mondatokat, hogy itt nemigen tűrik az átél
véleményt, s voltaképpen nem többet „egy-egy jelszónál, amit
valamely párt szentesített. Ezt kell ordítanod. S jobb, ha nem is
olvastad a Költőt, akiről szólsz: akkor tisztábban s egyszerűb-
ben visíthatod el a jelszót, amit várnak tőled. A komoly kritika
hangja már előre gyanús itt: aki nem kiabál, az kertel.” Mondom:
amikor (vagyis akkor és most is) a szellemi műhelyek és a szel-
lemi élet hangadói – kétségtelenül szűkülő térben, zsugorodó
lehetőségekkel, egy kemény antiintellektuális és antiszakraális
világáramlattal szemben, egzisztenciális bizonytalanságban – a
kreált botrányoktól, a harsány, alpári mellébeszéléstől-ordítástól
remélnék figyelmet, s akkor persze mindjárt tekintélyt, megkü-
lönbötetett támogatást; amikor a szellem képviselői szorultsá-
gukban nem összefogást, nem a közös, összetartó szálakat kere-
sik, hanem rossz ösztönnel egymásra támadnak s viszonylagos
győzelmet a másik viszonylagos vereségétől várnak – ilyen kö-
zegben az ember előbb elcsábul, és elhiszi (éppen a jószándékú:
beveszi) az „egységes irodalom”, a „nemzeti koncentráció”, a
„megbékélés” szellempusztító maszlagait. Acsargások, igaz, ott
fertőznek számottevően, ahol valamiképpen kisiklik a gon-
dolkodás, de a szellem kérdéseit az indulatok programszerű
visszaszorítása, elfedése – egy magasabbnak vagy éppen ak-
tuálisabbnak vélt eszme nevében – nem oldja meg; végső soron
a jó gondolkodást nem válthatja fel sem a háborgó indulat, sem
az indulatok illedelmes kiiktatása. Az ember szívesen idézgeti
Kosztolányi 1930-as futamát a kritika nyomorúságáról (mikor
nem volt ide, nekünk szóló?) – „Kritikánk nincsen. Néha nap-
világot lát egy-egy magasztaló könyvismertetés. Ezt mosolyog-
va lapozza tovább a beavatott és be-nem-avatott, mert elképzeli
azt az épületes jelenetet, amint az író térdenállva kikunyorálta.
Az a szomorú, hogy ez többnyire igaz is. Néha napvilágot lát
valami ledorongoló förmedvény. Ezt szintén mosolyogva lapoz-
za tovább mindenki, mert sejti, milyen indítóokokból született.
Többnyire ekkor is fején találja a szöveget. Ennek a kritikátlanság-
nak tudható be, hogy az önálló véleményt eleve gyanakvással

fogadják s felhördülnek rá. Nem szokták meg a szabad szót, nem bírják megérteni, hogy valaki politikai érdek, konc nélkül más véleményen lehet egy irodalmi kérdésben, mint jómaguk. Egy-egy lázadó is akad. Időnként kiönti epéjét, lekaszabol valakit, talán igazságtalanul is. Ez, ha nem is menthető, de érthető. A rabok csak lázadni tudnak, nem harcolni. Nincsenek is irodalmi rohamcsapataink, csak irodalmi terrorfiúink” –; az ember idézi, és ámul, hogy milyen könnyű érezni az akkori keserűséget, fintorogni, mintha az ő viszonyai miatt fintorognánk, de a bele- és együttérzések, a pózolások és maskarázások között eljutunk-e – ki jut el? – a kérdéshez, hogy vajon én mindenkor az egészséges, figyelmes, igazságos szellemi áramlásokat segítem? Mintha magában mindenki idézgetne és elégedetten meg önsajnálkozva gondolna arra, hogy ő is a mostoha kritikai viszonyok áldozata, hogy csak a másik kritikája, megnyilatkozása szolgál, elfogult, megvásárolt vagy pártpolitikai érdeket képviselő. Kosztolányi ’35 végén, amikor a kuratóriumi ülésen nem vett részt és utólag értesült arról, hogy József Attila megint nem kapta meg a Baumgarten-díjat – Kosztolányi állítólag sírva fakadt a hír hallatára, de ő vajon miért nem írt soha „felfedező”, elemző, tárgyszerű „különvéleményt”, akármilyen kritikát József Attiláról?

Lehet, hogy a fiatalabb pályatárs tehetségét, érzékenységét, rokon érdeklődését látta ugyan, hogy a nagyon másféle szociológiai környezet meg-megbizsergette, kíváncsiságát, szolidaritását is előhívta, de mindez megközelítően sem volt olyan fontos számára, mint hogy egykori nagy barátjával, riválisával, Babitscsal József Attila ürügyén is kölcsönösen sebeket ejthettek egymáson. Amikor az Ady-pamflet után Babits nem úgy áll Kosztolányi mellé, ahogy a botránykezdeményező elvárja – igen, ’29-ben Kosztolányi megfenyegeti Babitsot, hogy nyilvánosságra hozza ifjúkori levelét, amelyben ő is gúnyosan szólt Adyról. Babits akkoriban öngyilkossági gondolatokkal foglalkozik. Osvát Ernő 1929 októberében lett öngyilkos, gyakori ilyenkor, hogy az elhunyt környezetében, kivált művészkörökben kísért az önkéntes halál gondolata. De Babits talán túl sok kompromisszumot kötött, új szerepet is alakított, hatalmas támadási felületeket kí-

nált minden oldal felé – a mindenható vezér és az eltiport pária végletei között hanyódva –; 1929-30 fordulóján talán feldolgozhatatlanul sok változás kellős közepén találta magát, s bár teljes joggal írta Schöpflin '30 elején, hogy mintegy vezényszóra indult „hajsza Babits ellen”, nem árt szálaezni kicsit, miből tevődött össze ez a brutálisan hangzó „hajsza”. Osvát halála után Babits és Móricz együtt (pontosabban egymás mellett, párhuzamosan) szerkesztik a Nyugatot, s a lap fejlécén nem szerepel többé az alapító, egykor beköszöntőt író, de tíz éve bécsi emigrációban élő, ténylegesen nem szerkesztő Ignotus neve. A laptulajdonos Fenyő Miksa magára vállalta a döntés felelősségét, és igaz, hogy a felirat hosszú ideje csak formális volt, igaz, hogy Babitsot kész helyzet elé állították – meg igaz az is, hogy a Nyugat iránti érdeklődés oly ijesztően megcsappant, hogy az előfizetők (és jobbára csak előfizetőknek készültek a folyóiratok) száma hétszáz alá esett, és a szerkesztők a hatalommal, a hivatalos irodalommal, kultúrpolitikával való kiegyezés (ő, persze, becsületes, az egykori ideálokat fel nem adó kiegyezés!) lehetőségét is keresték, mintegy önvédelemből, igaz, hogy a Nyugat 1929. december 1-i számában (amelyben Németh László elképesztően henye, fölényes bírálata a *Nincsen apám se anyám* kötetről is megjelent) Móricz programcikket közöl a „nemzeti koncentráció” szellemében, s Babits ez idő tájt adott nyilatkozataiban is meglehetősen sokszor fordul elő „az irodalom egységének” ábrándja. Csakhogy a szellem területén „egység”-ről, „megbékélés”-ről akkor beszélnek, ha valamilyen szőnyeg alá seprés, eltussolás készülődik: üzleti vagy diktatórikus. Keresztury Dezső roppant tapintatosan úgy magyaráz, hogy Babits „érzésvilágának konzervatív rétege” érvényesült, de hát nem mindenki képes ilyesféle tapintatra. Meg aztán időben egybeesett a nyugatbeli váltással a Kisfaludy Társaság ügye. Berzeviczy Albert, a társaság – mellesleg a Magyar Tudományos Akadémiának is – elnöke már '27-ben felvetette – a saját szélsőséges konzervatívjaival szemben – a közeledést a nyugatosokhoz. Babits akkor *A kettőszakadt irodalom* tanulmányával válaszolt, higgadtan és szenvedélyes progresszivitással, az alapfogalmak (például „nemzeti karakter”) tisztázását sürgetve,

de ezt az írását is áthatja az „eggyé” válás reménye. ’29 januárjában Babits visszavonta beleegyezését, hogy tagnak jelöljék, a polgári radikálisok ujjongva ünnepelték is, Berzeviczy azonban a debreceni vándorgyűlésen újra felvetette a „békülést”, s az érvelés ekkor is a jól bevált, erre-arra hatásos formula: „legyen csak egy tábor, a jó magyar irodalom táborá”. Az „újra felvetés” aztán már nem is pontos, mert elnöki pozíciója megtartásának feltételül szabtta, hogy Babitsot beválasszák a társaságba. Basch Lóránt meséli, hogyan fogadkozott Babits: „első dolgom lesz, hogy reparáltassam a Móricz Zsigmondon esett sérelmet”, mert Móriczt ’19-ben beválasztották, de ’20-ban nemzethűség megsértése miatt ki is zárták, és Móricz gögösen nem kívánta újra jelöltetni magát. Ki vonhatná kétségbe az efféle szándékok őszinteségét, egyáltalán: hogy önzetlenek, sőt, akár önfeláldozóak a gesztusok, jobbítási hittel kötöttek az alkuk, vállaltak a pozíciók, elfogadtak a díjak?

Mindenesetre József Attilát nemcsak korai kudarcos mesterkeresése, az ügyesen érvényesülő pályatárs hozsannája, a legfőbb díj- és kegyosztó Babits vele szemben tanúsított közönye dühítette, hogy a Nyugat lehozta Németh László – kritikának aligha nevezhető – írását, csak mert Babits akkor minden módon (az évi nagydíjjal is!) meghódítani törekedett Németh Lászlót, ez is kultúraszervező magatartását-tájékozódását jelzi – Németh Andor majd húsz esztendővel később így ír a Nyugat-bírálatról: „Az olvasóra bízuk, képzelje el, mit érzett a fiatal költő, mikor a Nyugat friss számát izgatottan fellapozva e fölényesen szánakozó sorokat, melyek mint szemetet fricskázzák ki az irodalomból, megpillantotta. Ha azt mondjuk, hogy előbb elsápadt, aztán fülig vörösödött, hogy reszketni kezdett, hogy ájultozott a felháborodástól, keveset mondunk. A fogait csikorgatta dühében, szemét elborította a vér, ölni akart. Az volt az érzése, hogy megfullad, ha nem áll a sértésért bosszút. És nem a bírálóra haragudott, hanem Babitsra, aki hagyta, engedte, helybenhagyta, hogy a lapjában csúffá tegyék” –, a Németh László-recenzió is bőszítette tehát, a konzervativizmusnak tett engedmények, s persze Ignotus sérelme (Ignotusé, aki az ő versét lelkében dédelgette, simo-

gatta, dünnyögte és mormolgatta). Mondják, hogy József Attila a megjelenés előtt a Japán kávéházban nagy érdeklődést keltve, tetszést aratva felolvasta a pamfletet, s hogy akadtak, akik fogadást kötöttek: leadni azért nem meri. Merte. A Toll szerkesztői pedig (már Kaczér Vilmos volt a főszerkesztő) különlenyomatban is terjesztették az írást, amely elvakult indulatossága mellett (mintha József Attila sem olvasta volna az egész kötetet, a *Cigány a siralomházban*-t például) gyönyörű és fontos részleteket is tartalmaz. A pamflet után néhány hónappal írja a bökverset (motívumai a legfrissebb, a Babits-Ignotus polémia vagy a Kisfaludy Társaságba jelölés elemeire is utalnak), s ha az ember nem tudná, hogy erre Babits ihlette, felhőtlenebbül élvezné a pompás ritmusú, szellemes strófákat.

Babits 1930 októberi székfoglalója a Kisfaludy Társaságban a *Mint különös hírmondó...* Kit érdekel ma már, mi köze van ennek a versnek a jobboldalhoz, az akadémizmushoz? Kit érdekelnek a szándékok és fontolgatások, kompromisszumok és gyanakvások, az igazságos és igazságtalan támadások, a méltatlan ajnározás és az észre nem vett minőség? Lehetne talán „irodalomtörténetiben” emlékezni minderre, megmutatni, mint valami múzeumi vitrin darabjait – érdekes –, de nekem az egész fortyogás, a színpad előterében és a kulisszák mögötti vívások semmivel sem távolibbak, idegenebbek, mint a „szellemi élet” mai szenzációs eseményei; vagy inkább: a mait sem érzem közelebbinek vagy igazabbnak; saját korom bálványdöntögetései és bálványemelései, az olvasatlanul közölt mocskolódások, a szégyenletesen tájékozatlan kritikusok toplistái – hát tényleg nem lelkesítőbb.

Sejthette-e akkor bárki, hogy közben készül a farkasverem; sok-sok jószándékból, igazságnak is értelmezhető tettekből, megnyilatkozásból, meg jóvátehetetlen fájdalomból, félrement, elhalt, megszületni képtelen mozdulatból?

1932-ben jelent meg Babits szerkesztésében a Nyugat negyedszázados évfordulójára szánt *Új Anthológia*, benne József Attila két verse, a *Tiszta szívvel* és a *Megfáradt ember*. Mai szemmel nézve a válogatást, aránytalannak tűnik, szinte sértőbbnek,

mintha egyáltalán nem szerepelne. De hangsúlyozom: mai szemmel és tudással. Babits azt mondta '32-ben, „minden versét elolvastam, de kettőnél többet a legjobb akarattal sem találtam” (tehát olvasta az *Istenem*, a *Kertész leszek*, a *Mikor az uccán átment a kedves*, a *Hangya*, a *József Attila*, a *Ringató*, a *Klárások*, a *Füst*, a *Bánat* – elég! – verseket) – az ember tűnődve félrebillenti a fejét, istenem, különböző olvasatok vannak, láttuk, József Attila is olvasta *Az istenek halnak* kötetet. Mindenesetre a bevalogatott ifjú költő hivatalosan is nyilatkozott akkor a Nyugat kiadóhivatalának címzett levélben: „Kérésükre szívesen belegegyezem, hogy a Babits Mihály szerkesztésében megjelenő Új Anthológiába a szerkesztő által választandó versem díjtalanul felvétessék...” Illés Endre írja: „A sikertelenséget – úgy látszik – túl lehet élni, de az állandó fél sikerek megalázása jobban roncsol, mint a legrosszabb mérgek. József Attilának még fél siker sem jutott – mindig csak negyed siker vagy annál is kevesebb.” Igaz, és nagyon igaz a kávéskanálka-méretegetés – de igaz az is, hogy kivételes barátságok, pártfogói gesztusok, oly ritka, szinte hihetetlen gyöngédségek és figyelmelek részese volt.

A meghatódásra gyorsan hajló irodalomtörténészek elrettentő példaként emlegetik, hogy amikor 1933 elején József Attila Babitshoz mint a Baumgarten Alapítvány gondnokához fordul könyörgő levélben, Babits szó nélkül kiutalja a kért pénzt, de a kezét nem nyújtja, a szívét ki nem tárja. Talán nem tévedek, ha úgy gondolom, ez a levél a különben nagyon hiú Babits ízlését még a '30-as évek őrzőngő támadásainál is jobban bántotta, s megint igazolva érezte tartózkodását, gyanakvását. A levél megrendítő, de legalább annyira megrendítő, hogy József Attila „a költői szemérem maradványa nélkül” adja elő, „festi” helyzetét, hogy a sajnáltatás és önsajnálkozás kétes pózában tetszeleg, mint maga a szegénység. És tudható, hogy Szántó Judit elment Babitshoz, Bálint György pedig felhívta Bascht, s megkérdezte: kizárt dolog-e, hogy József Attila segílyt kapjon, mert rettenetes nyomorban van.

A levélben hallani a szeretetet zsaroló, a törődést követelő, kikényszerítő, agresszíven elesett árvagyerek-hangot; így írt '25-

ben Osvát Ernőnek: egyszerre igazi melegséggel, szeretetvággyal, tisztelettel és taszító, dilettantizmusba tévedő érzelmi zsarolással: „Szerkesztő uram, én azt hiszem, fölösleges vagyok. Mindennek, mindenkinek és magamnak is. Pedig én mindent, mindenkit nagyon-nagyon szeretek. És nagyon fáj, hogy mikor szinte kétségbeesve elmentem Szerkesztő úrhoz, csak egy pár mondatot beszélhettünk, pedig annyi bánatos fej hajolt ki belőlem, annyi szép meleg arc várt a simogatásra. Tudom, Szerkesztő úr elutazott, nem volt ideje már, de éppen ez fáj, hogy ahová én elviszem az én szomorú szívemet, ott már csomagolnak, ott utaznak már. S egy másik út azalatt engem visz másuvá. Szerkesztő úr, ne haragudjék, hogy ilyen udvariatlanul mutogatom fájdalmamat, de kell, hogy rögtön agyon ne lőjsem magam. Két verset is küldök, mert Szerkesztő úr hozta ki belőlem, azzal a pár szóval és jogakötelessége van hozzájuk. Ha torzszülöttek, én nem tehetek róla, én elhatároztam, hogy elvetélek mindent: mért mondta Ön, Szerkesztő úr, azt a pár szót, mért nem engedte, hogy megöljek magamban mindent, vagy magamat küldjem földalatti barátaimhoz. Szépen, igen szépen kérem Szerkesztő urat, válaszoljon, csak egy kicsike kis levelezőlapon, hogy mit csináljak? Nem akarok addig utóljára és véglegesen öngyilkos lenni, amíg nem tudom bizonyosan, hogy ez igazságtalan-e embertársaim ellen, vagy nem. Ezt a két verset egészen magaménak érzem, ha jók, rendelkezék velük Szerkesztő úr, éppugy, mint az otthagytakkal is. És nagyon-nagyon kérem, hogy válaszoljon, de ne szánalommal, mert azt én is tudom, hanem igazságosan.” A tíz nappal később Osvátnak küldött levelet, amelyben éhségstrájkjáról, öngyilkossági tervezgetéséről, tükör előtti önsajnálataráról ír, s arról, hogy mégiscsak jó volna, ha a Nyugat karácsonyi száma hozná a versét, nos, ezt a levelet már nem is idézem. Talán a legintelligensebb, legérzékenyebb válasz volt, hogy ’33 elején Babits kiutalta a kért 300 pengőt, s nem tett egyebet. József Attila március 2-án kelt „köszönőlevelére” azonban – a saját mentalitása szerint – reagálnia kellett volna. Reagált? Nem tudjuk. „Amióta tudom – írta neki József Attila –, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy

Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem. Magamnak tartoznám ezzel, hiszen ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében e sérelmet úgy sem lehetne jóvá tenni, Ön legföljebb elfelejtheti. Szándékom keresztülvitelére azonban eddig nem adódott mód, mert őszinteségemet mindenki kétségbe vonta volna azzal, hogy Öntől 'vezeklés útján' pénzt akarok" – és verseket is küldött, a *Téli éjszakáról* megjegyezve, hogy ha Babits elfogadja közlésre, ő lemondja a Pesti Naplónál, ahol már kiszedték. Tény, hogy a *Téli éjszaka* megjelent a Pesti Naplónál – a Nyugat majd '35 márciusában hozza Füst Milán hátborzongató dicséretét a *Medvetánc* kötetéről, s benne az utalást a *Téli éjszakára*: „Még gyengébb verseiben is ilyen sorok találhatók:

*Tündöklik, mint a gondolat maga
a téli éjszaka."*

S aztán még idéz (tárgyi tévedéssel) az *Elégiából*, az *Ódából*, az *Eszméletből* is –; a *Reménytelenül* első részét, a *Lassan, tűnődve* címűt azonban a Nyugat hozza '33 áprilisában. És amikor júniusban József Attila elküldi Babitsnak az *Ódát* (a Nyugatban meg is jelenik), kísérőlevelében mintha felkérésnek tenne eleget: „Mellékelten küldöm a hosszabb költeményt...” Babits pedig az év novemberében dedikálva megküldte József Attilának új kötetét. Voltak tanúk, filológusok, akik a békülést, a konszolidálódott és társadalmiasodott kapcsolatot, az indulatok (talán látszólagos?) megcsendesedését örömmel nyugtázták. Nem tudom, lehet-e öröm, eredmény, ha a fájdalom ágai elkövesednek. '33-ban már megkezdődött József Attilában a keserű felismerések, szembesülések gerjesztette folyamat, a sohasem közönyös és végső soron mindig önmagába maró világértés-értelmezés, a „mintha mindegy volna” érzelmekkel színezetten, amely a létezés ellehetetlenüléséhez vezetett. Még '32 végén a Nyugatban Illyés írt fanyalgó bírálatot a *Külvárosi éj*ről – de nem is a fanyalgás érdekes, hanem a beérkezett magabiztos hangja, ahogy a peremen rekedtről ítélezik, az ilyesféle mondatkezdetek például: „A költői tehetség megkíván bizonyos fokú más természetű

tehetséget, a költői eszközök kezelésének tehetségét is...” vagy „Semmi kifogásom forradalmisága ellen...” Még csak négy éve, hogy egy utcasarkon találkoztak, és együtt indultak Babits lakására. Milyen nagyon sok az: négy év! Illyés saját elbeszélése szerint előzetesen megmutatta a recenziót József Attilának, s a bírált aggályára, hogy Babits nem adna helyet lapjában a megállapításnak, miszerint ő „jó költő”, Illyés a tényszerű mondatot nyomban átjavította, szubjektivizálta: „Jó költőnél, aminek én József Attilát is tartom...” Babits viszont – nem kis megdöbbenést keltve – azt mondta: „nekem erről a kötetről jobb a véleményem, mint a tiéd”. De azért ment minden a maga zötykölődése meg a sorstragédiák törvénye szerint. A sors itt, ahogy a modern korban annyiszor, a langyosodás lett volna? Az *Óda* után két évig nem jelent meg a Nyugatban – nyilván nem küldött, nem kértek tőle verset.

A *Magad emésztő* keserű, álpragmatikus kérdése – *Mit érsz vele?* – voltaképpen állítja, hogy még a felismerés-megértés sem enyhítheti, nem tünteti el visszamenőleg, ami megesett, hogy „az aláomló évek, évadok, rétegek, szintek és tagok óriási nyomása alatt” élünk-gyötörünk mindannyian; a többes számú főnevek mind omlanak alá, hallom-érezem; kívülről nyom, és belülről is, ahogyan a múlt, mint kő is belül hullik, s ahogyan „minden, ami volt, van” belül kavarg. Talán éppen ez a kíméletlen mindent befelé fordítás, hogy már akár van néző, akár nincs, van külső szánakozó, szemlélő vagy sem, szinte mindegy: belül kell – segítség nélkül – elvégezni a számadást, és ha kész a leltár, az sem könnyít, senkinek sem, akkor is a belehalásba torkollik az egész. Az indulatok, a „harag” még találhat kint lehetőséget a „kisülés-re”, akkor mégiscsak kevésbé fáj. Pedig amit feltételes módon kérdez, amit eliszonyodva képtelen ötletnek mutat, hogy „mi lenne, mi történhetne, / ha mindig magunkba marna / az értelem iszonyu karma?”, már nagyon is létező, uralkodó gyakorlat nála. A villamosbeli találkozás felelevenítése, az elégia kifutása, a „lehetnének jóbarátok”-képzeltetés megfér a körvonalak szigorú megtartásával. Eliottal szólva „minden idő helyrehozhatatlan”, s „Ami lehetett volna s ami volt / Egy célba fut” – de József Attila a

még oly bonyolult nyelvtani szerkezetekkel sem old fel semmit, csak össze-összevillan áhítat és paródia, hiszen mi más az értelme ennek a nagyon fontos emberi lomnak?!

1934 decemberében, a *Medvetánc* megjelenése után Kosztolányi javasolta József Attila Baumgarten-jutalmát a kuratóriumi ülésen, de úgy, hogy nyomban szembefordult Babitscsal, és szavazást kért. A kurátorok többsége gyanútlanul egyetértett javaslatával. Basch, úgy tűnik, pontosan írja le a történeteket: „Babits a váratlan helyzetekhez alkalmazkodni próbáló mosolygásával megjegyzés nélkül tudomásul vette a szavazás eredményét, de bántotta, hogy és ahogyan József Attila első jutalmazása Kosztolányi akarata szerint történt. Baumgarten Ferenc órá bízta az írók kiválasztását. Az alapítványban, ha nem is az ő akaratából, de az ő akaratával kellett történni mindennek. Különben is, szavazást szabályaink szerint csak a kurátorok kezdeményezhettek, a testület tagja csupán jelölhetett. Kosztolányi ezen túltette magát... Az ülés végeztével együtt mentünk hazafelé, krisztinavárosi lakók. Babits... hirtelen Kosztolányi felé fordult. Komoran és szemrehányólag: 'Engem leszavaztatok. Nekem most le kellene mondanom'”. A januári díjkiosztó ünnepségen, a Vadászkürtben rendezett vacsorán Babits, aki a patkóalakú asztal közepén ült, hirtelen felállt, ahhoz a szárnyhoz ment, ahol József Attila ült, helyet kért mellette, és hosszan elbeszélgettek, bizonyára „szépet, jót, igazat akarva”, meglehet, mint apa és fiú – nem tudjuk. Áprilisban a Nyugat Füst Milán kritikáját hozta – úgy gondolták, ez önmagában is rangot jelent? –, így kezdődik: „Azon tűnődöm, hogy mért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei oly hideg benyomást. Mert, hogy a szívemet nem fűtik fel, az kétségtelen.” Úgy látszik, a szívelfűtésnek is fortélyos-titkos, túlon túl szubjektív módjai vannak, akárcsak az egyszerű olvasásnak.

Augusztusban Hódmezővásárhelyről olyan levelet küld József Attila Babitsnak, mintha vadászkürtbeli, mesebeli beszélgetésüket folytatná: „Bocsánatát kérem, hogy eddig nem jelentkeztem, de nem is lett volna sok értelme. Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valóságát még alig tudom megfogni.

Így nem is igen írtam, inkább csak 'fogásom' ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha Önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük. A hónap végén megyek Pestre s ha nem lenne terhére, fölkeresném. Mindenesetre fölhívom telefonon s akkor az alkalmas időt is megkérdezem. Engedje meg, hogy tisztelettel és szeretettel üdvözljem." A két „próbálkozás” a *Mint gyermek* és *A bűn*. Babits – szerintem ezúttal is ízlésesen – úgy tesz, mintha nem volna közvetlen köze a versekhez, Esztergomból elküldi a gyakorlati szerkesztést végző Gellért Oszkárnak: „Azt hiszem egyetértesz velem abban, hogy a *Mint a gyermek...* címűt okvetlenül hozzuk le a számban. A másikat megítélésedre bízom.” A *bűn*nel kapcsolatos (igazán jogos) bizonytalankodást Gellért csak megerősíti, a döntést visszahárítja Babitsra: „Igazad van Mihály, a '*Mint gyermek*' c. mindenesetre hozzuk ebben a számban, de ha akarod, a másikat is.” A két vers együtt jelent meg – ez volt József Attila utolsó szereplése a Nyugatban. Vajon a Szép Szó indulása után csakugyan nem volt többé szüksége a „terepre”? Vagy világos volt, hogy az elrontott, létre sem jött tettehető talán, de csoda – miféle csoda? – nincs a valóságban. A világhamvasztás után, farkasveremben kuporogva, félő, hogy minden ráfogás csupán.

1935 végén állítólag Babits eldöntöttek tekintette, hogy a '36-os Baumgarten-nagydíjak egyikét József Attila kapja – csak hát, csak hát... Kosztolányi a testület első összeülésén Kassákot és József Attilát javasolta, bizonyára bájos agresszivitással, a döntéskor meg már nem volt jelen, nagybetegen elutazott a Tátrába. Babits azon az összeülésen egyébként gyanakodva kérdezte, hogyhogy Kassák életregényének kiadását engedélyezte az ügyészség. Aztán felhívták figyelmét, hogy A Reggel című újságban megjelent egy József Attila-vers neki dedikálva, méghozzá így: „Babits Mihálynak hódolattal”. És Babits most nagyon nem akarta, hogy őt bárki azzal vádolja, csak hódolót díjaz, így aztán az előzetes tervvel ellentétben József Attila

most ezért nem kapott díjat, ahhoz viszont Babits ragaszkodott, hogy kárpótlásul s a szegénységére tekintettel, ismét jutalomban részesüljön. Többen úgy vélték, József Attila nem fog elmenni az ünnepségre. Elment. Ott volt újból a Vadászkiáltásban. Mind-egy. Néhány hónappal később a pszichoanalízistől is szabadulva jegyzi le: *én egész életemben hiába törekedtem, hiába voltam jó, hiába voltam rossz talán csak azért szerettem a mamát, mert en- nem adott, volt hova hazamennem.*

'36-ban Babits – most már aztán igazán – odaítélte volna a díjat, különben is: *a Nagyönfaj*-kötet már megjelent, tudjuk, mennyire megalázóan senkinek sem kellett, meg aztán – beszél-tek, írtak erről – szanatóriumban feküdt József Attila, beteg vagy nem igazán beteg, a régi sajnálat ez, gyengeség? Babits tehát odaítélte volna, de a testület tagjai közül akkor senki sem java- solta, nagy bölcsen talán eleve arra gondoltak, hogy a felügyeleti hatóság amúgy sem engedi (körültekintő értelmiségiek milyen gyakran óvatosak, lám, óvatosabbak a félfasiszta államhatalom cenzorainál is) – de a legvalószínűbb, hogy meggondolás nélkül nem javasolta senki, nem volt, akinek érdeke, bármilyen áttételes érdeke fűződött volna József Attila díjazásához. Már Kosztolá-nyi sem élt. Vágó Márta meséli, hogy a Szép Szó-társaság együtt volt, József Attila hozta a '37-es Baumgarten-díjazás eredmé- nyét: „Semmi!”, s amikor mindannyian azt kiáltották, hogy ez lehetetlen, ő „nyugodt, csöndes” volt, csak maga elé mondta: „Én már elintéztam magammal. Nem elég, hogy az ország első költője vagyok? Még a díjat is megkapjam? Az már sok volna.” Valahogy meggyőződése, hogy szóról szóra ezt és így mondta. A döntő persze az első mondat, hogy elintézte magával – ma- gában. Elvégeztetett. Bizonyára pici szünetet is tartott itt. Ami eztán következett, azt hosszan lehet elemezni: gyerekes bizony- kodás, vigasz, öntudatos és megerősítést váró értékelés – talán csak az élő ember elemi ösztöne, reflexes megkapaszkodás.

A '38-as díj odaítéléséről, mármint a kurátor és testület dön- téséről még tudhatott, mert '37-ben, Babits elkerülhetetlennek látszó gégeműtétéje miatt korábban szavaztak. Amikor december 3-án József Attila öngyilkos lett, a díjazottak névsorát már felter-

jesztették a minisztériumba. A hatóság 25 120/1937 számú leirata az alapítványt nemzetellenes tendenciája miatt elmarasztalta, autonómiája felfüggesztését is kilátásba helyezte, és követelte, hogy a halott költő helyett mást jelöljenek. A Baumgarten Kuratórium, nyilván Babits határozottsága kellett hozzá, ragaszkodott ahhoz, hogy József Attila szerepeljen a '38-as év díjazottjai között, és a pénz egy részét nővérei megkapják temetési hozzájárulásként. Ezek tények. És tény, hogy a *Magad emésztő*, a *Mint gyermek* után József Attilát nem foglalkoztatta Babits személye. Elintézte magában – csak nem úgy, ahogyan optimista analitikusok és konfliktusoktól rettegő történészek gondolják; nem „dolgozta fel”, ami feldolgozhatatlan, nem „bocsátott meg”, sem magának, sem senkinek, ember hogyan is tehetne ilyet?, más nem mondható: elintézte magában – valahogyan élni, valahogyan meghalni kell. Babits meg természetesen továbbra sem sokat gondolt az életében mellékszereplőnek is alig nevezhető József Attilára. '37 júniusában írta Babits a *Balázsolást*, az idő tájt, amikor József Attila a *Tudod, hogy nincs bocsánat* kezdetű verset. '38. február 5-én a János-szanatóriumba ment Babits EKG-vizsgálatra, onnan a városmajori templomba, ahol Balázs-áldást kért. Február 8-án operálták. Az utókorbelinek – ki tudja, miért – könnyebb lenne, ha a gondosan őrzött, jegyzetelt vaskos *Beszélgetőfüzetek*ben találna bármilyen utalást, valami gondolat- vagy érzelemfoszlányt, ami József Attilára vonatkozik. Az elkésett, de tragikumában is felemelő, katartikus felismerés, megértés nyomát. Ahogy Széchenyi Döblingben fiának nevezte Petőfit. Nem talál. Az utókorbelinek is el kell hát intéznie magában ezt az egészet, megható-oldozó, poénos elemek nélkül, a giccses és kegyeletsértő halál-mese mellőzésével. Mért volna a halál összehozó, kibékítő? Az ő haláluk sem mentesít az elintézés műveletétől.

AZ ÉRTELEM KARMA

*...még jó, ha az ember haragja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, –
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyu karma?*

Valóban: *mi lenne, mi történhetne, / ha mindig magunkba marna / az értelem iszonyu karma?* Vélhetően az, ami megtörtént: öngyilkosságot kellene elkövetni. Márpedig *valaki* értelmének karma csakis önmagába marhat, hiszen ha *az ember haragja / nem az embert magát harapja, / hanem valaki mást*, akkor nem értelem az, ami harap, inkább csak indulat, az értelmi ellenőrzést, lelkiismeretet, egyebet háritó düh – pontosan: *harag* –, s minél erőteljesebb a háritás-késztetés, annál szélsőségesebb a harag. A tudat – hányszor végiggondolta ezt József Attila –, az értelem minden magasztossága ellenére, fájdalmas – *borzasztó, hogy az ember / egyedül van / borzasztó, hogy van tudata / csak azért van egyedül / vagy csak azt hiszi, / hogy egyedül van* –, a lét, és azon belül a kapcsolatok paradoxonjai a kényszeresen mindig logikával közelítőt alaposan meggyötrik. Már azt is nehéz eldönteni, hogy az értelem „kényszeres” használata a tudat betegségének tünete, vagy fordítva: a használat vezet-e elkerülhetetlenül a tudat sérüléséhez, vagy – és ez a legéletszerűbb – ide-oda, egymást generálva építi és rombolja a logikusnak tűnő gondolkodás a személyiséget.

De ne a vers második felétől induljak!

A *Magad emésztő...* kezdetű, cím nélküli, Babitsnak és Babitsról szóló, József Attila életében meg nem jelent, és talán a megszólított számára sem ismert – lehet, hogy még a posztumusz kiadás után sem ismert?! – vers az új, centenáriumra megjelent kritikai kiadás szerint 1933-ban született, korábbi gyűjtemények

'34-re datálják. Van-e jelentősége a pontos idő-meghatározásnak? Az engesztelő költemény öt sora lényegében megegyezik az *Eszmélet* IV. részének első öt sorával

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindegyik determinált.*

– s minthogy ez egyetlen mondat, egy gondolati ív, az *Eszmélet* nyolcsoros strófáinak „rendjét” meg is bontva nem szimmetrikus tagolású a szakasz (hanem az aranyetszéses arányra emlékeztetve 5+3 soros) –, de hogy előlegezi vagy ismétli, mintha mindegy volna. A 2005-ös kritikai kiadás főként Berda József emlékezése alapján dönt 1933 mellett. Berda ugyanis elmesélte, hogy József Attilával aludt egy szobában a lillafüredi írótalálkozó napjaiban; ő békésen hortyogott éjszaka, társa pedig verset (verseket) írt, és fel is olvasta még akkor hajnalban – előbb a *Magad emésztőt*, majd az *Ódát*. Többen feltételezték, hogy miután a miskolci sajtó beharangozta Babits részvételi szándékát a lillafüredi rendezvényen, József Attila „a találkozás reményében írta versét, melyet át akart neki adni, vagy elmondani”. Babits azonban nem utazott Lillafüredre.

Korábban amellett érveltem, hogy a *Magad emésztőt* a *Medvetánc* kötet '34 végi megjelenése után írta József Attila, talán '35-ben – hiszen Németh G. Béla is „kései”-nek nevezi ezt a jellegzetes „időszembesítő” verstípust, s nyomában Szigeti Lajos Sándor ugyancsak későbbre datálja a „felismerés-vers”-eket. (Különben ha Berda emlékezése meggyőző – az lehet –, miért volna kevésbé hiteles Vágó Mártáé? Márpedig ő úgy meséli el József Attila magyarázatát-elemzését az *Eszmélet* IV. részéről, hogy azzal kizárja: a Babits-versből „átemelt” sorokról volna szó.) De talán azért nem érzem a datálást komoly problémának, mert nem kritikai kiadást készítek, hanem most is „költészet-regény”-félét írok, s voltaképpen az izgat, ami fél évszázadnál régebben: hogy miképpen caplatok ama szalagúton József Attilával – szóval nemigen zavar a vers születése körüli ellentmon-

dásosság, inkább élvezem a filológus számára alig-alig megengedett rebbenékenységet, hogy ez is, az is valószínűsíthető. Igen, lehet, hogy a Babits-vers nyolc-kilenc hónappal az *Eszmélet* előtt formálódott, s akkor bátran elképzelhetem, hogy a Hódmezővásárhelyen, Etuséknál is készülő tizenkét részes kompozíció alakításakor (a negyedik résznek eredetileg *Világ* volt az alcíme) emlékezetből idézte az öt sort; látta, tudta, mit csinál, hogy a „beillesztéssel” megzavarja a szimmetriát – jellegzetes, félrebillentett fejtartással talán nézte a kéziratot; tetszett neki (nekem nagyon) ez a „modernista” gesztus.

A Babits-vers korábbi születése mellett szól persze a levél-dokumentum is, hogy 1933-ban erősen foglalkoztatta a *lehetnének jóbarátok* ötlete. De írhatta jóval később: a halálig ismétlődő, szinte minden kapcsolatát kísérő elszánás-csüggedés-hullámlás akármelyik szakaszának időpontjában. S mert az is feltételezés csupán, hogy a megszólított-megidézett nem olvasta a verset, elgondolhatom, hogy olvasta, s hogy *eltűnődött*, miért tegezik a költők azokat is, akiket a valóságban eszükbe sem jutna tegezni. Ha bármikor, bármilyen módon mégis Babits elé került a mű, azt hiszem, valamely fontos, érdekes *mellék*motívumról és körülményről elmélkedhetett magában – végtére az önvédelmi háritásnak furfangos, ám kérlelhetetlen lélektani törvényei vannak.

Engem ezer konkrét helyzet, tény kényszerített, és kényszerít folyamatosan, hogy különbséget tegyek játék és zshiványság között. Hogy képes legyek eligazodni: a „lebegtetés” például mikor élet-gazdagító és mikor a sunyi csúsztatás eszköze. A mérlegelésekhez – ezt újra és újra tapasztaltam – nélkülözhetetlen meghatározni és megint csak megkülönböztetni a *tényt* és a *magyarázatot*. A művelet nem mindig könnyű, s főleg nem mindig fájdalommentes. Ebben a gondolatfutamban például ténynek gondolom Babits és József Attila létezését meg verseik létezését, a kinyomtatott pamfletet és a Baumgarten Alapítvány kuratóriumának döntéseit, s persze még sok mindent – és magyarázatnak, hogy ekkor meg akkor ki-ki mit gondolt, miért érezte, amit érzett, mi motiválta egy-egy tettét, és így tovább. A rendíthetetlen tényekre, azok köré, velük összefonódva-guban-

colódva rakódhat a végtelen számú magyarázat. Az ember saját, legszemélyesebb élettényeit is másnak érzékeli egy-egy újabb adat, motívum előkerülésétől; természetes, hogy különböző időszakban, változó kapcsolatok közepette másképpen magyarázza ugyanazt. Megfakulhat, torzíthat az emlékezet, és alapvető átértékeléseket indukálhatnak felismerések, de a tények manipulálása ugyancsak eltérő az effélétől. Egy gyilkosság gyilkosság marad akkor is, ha megértjük az indítékokat, még akkor is, ha erkölcsileg felmentjük a tett elkövetőjét. Legalább annyira szeretném hát tiszteletben tartani a tényeket, hozzájuk kötőződni – elég szorongást okoz a tudat, hogy figyelmetlenül bármikor tévedhetek vagy tévedésekhez asszisztálhatok –, mint élveznihasználni a képzelet korlátlan tágasságát, belekapni még mindenféle újba vagy rácsodálkozni a régre. Gyerekesen egyszerű a vágy, a kivitelezés meg csöppet sem az. Nem érhetem be a tények és elképzelések megkülönböztetésével – ez önmagában is szellemi rigiditást feltételezne és eredményezne –, hiába hajtogatom, hogy csak szlalomozással érdemes próbálkozni: hisz az ember hol kőkemény előfeltételeket állít (előítéletek volnának?), hol vadul elsöpri a gátakat – néha a kettőt egyszerre, aztán, ez a legjobb, fintorog csak a saját elméleteire, a mégoly költői állításaira is.

A tények elemi ismeretével régen tudható (kikövetkeztethető) volt például, hogy József Attilát nem akadályozta meg Horger Antal a diploma megszerzésében. Akármilyen indulatosan is fogadkozott, tanúk jelenlétében, a szegedi egyetemen, hogy költőnk *nem lesz tanár e féltekén*, a pesti tanulmányok folytatását nem gátolhatta, mert nem is tudott róla. Az „eltanácsolás” története két-három év után, a Vágó Márta-szerelem idején már biztosan, nyomós érv lett: felesleges neki törekedni a rendezett, polgári életmód kialakítására, például letenni a szigorlatokat. Csakhogy akkor, ott – 1925-ben – az egyetemista József Attila is hallhatta a Horgerről szóló pletykákat, s szinte kizártnak tartom, hogy nem olvasta a Horgerné peréről tudósító újságcikket. Miért nincs József Attila levelezésében, bármilyen reflexiójában nyomuk az oly sok mindent magyarázó közelmúltbeli esemé-

nyeknek? Elképzelhető, hogy elszántan és előrelátóan törölte a bonyodalmasabb magyarázatokat látóteréből, és egyes-egyedül a saját, jól használható értelmezésére koncentrált? Haláláig? A neves, Budapesten végzett és előbb a fővárosban dolgozó nyelvészprofesszor közel ötvenesztendősen nősült, nem sokkal szegedi dékánása előtt. A házasság kudarcos volt, az asszony hallani se akart a főváros elhagyásáról, hogy Szegedre költözzön (feltételezések szerint pedig Horger homoszexualitását takarta volna „férj” státuszával, a feleség ellenkezése így egyből értelmetlenné tette leplezési kísérletét). Egyik dulakodásuk közben Horgerné pisztolyt rántott, s konzervatív, pozitivista, klasszikus értékeket képviselő urára lőtt. A professzor csak könnyebben sérült, az emberölési kísérlettel vádolt asszony perét jóval később, már válásuk után, 1924-ben folytatták le. Nem tudhatjuk, hogy a következő év márciusában valóban a frissen megjelent *Tiszta szívvel* indulata (nemzedéki indulata is) hatott Horger Antalra olyan kihívóan, hogy hatalmát használva, sőt, tisztségével visszaélve nem a maga, hanem az egyetem nevében nyilatkozott, vagy nem egészen légből kapott a további, a történetet dúsító magyarázat: eszerint a vonzó-hetyke, húszesztendős József Attila többször visszautasította a tanár félreérthetetlen közeledését. Mindebből azonban tény a lövés, a dékáni fenyegetés – és hogy József Attila ragaszkodott a maga kétségtelenül emelkedettebb változatához.

Ahogy az is tény: a *Magad emésztő* nincs a *Medvetánc* kötetben (biztos vagyok benne, hogy ha a válogatáskor már megvolt, nem esztétikai meggondolás miatt maradt ki, hanem éppen azért, mert Babitsot nem tudta megszólítani). Tény, hogy a verset egyetlen lapnál sem próbálta elhelyezni, pedig a gyakori körülményesség-varakoztatás ellenére minden közölni akart versét közölte valahol – olykor ugyanazt több helyen is.

De ha megvonta magától, hogy nyomtatásban lássa a *szikár alakot* megidéző, s a létre nem jött irodalmi barátság ürügyén az egész itt meg ott elcsúszott létezésről szóló verset – ha olyannyira nem foglalkozott megjelentetésével, hogy címet sem adott a költeménynek, miért őrizte a javításokkal teli kéziratlapokat?

És korábban meg később is: miért maradtak meg vázlatai, töredékei, miért adott ismerősöknek félkész műveket? Az értelem karma talán megint paradoxon felé nyúl?

Nyilvánvaló, hogy a magát írónak tartó ember saját, papírra rótt betűihez egészen másképp viszonyult még a 20. század harmadik negyedében is, mint a szövegszerkesztők használata óta. De József Attila „másképp”-je komplexusokkal és feloldhatatlan talányokkal súlyosbított. Például a bizonyítási kényszerrel, hogy ő csakugyan író: társadalmi státuszát tekintve is az. Az íráság jelenti létezése legfőbb tartalmát, meg alibi is a (például a sógora és gyámja-gyámolítója által) feltett kérdésre, hogy mit csinál a mindennapok „munkaóráiban”. Az ilyen kérdések akkor is szólnak, akkor süvitenek csak igazán, amikor éppen nem kívülről érkeznek. József Attila valamennyi barátja, ismerőse, szerelme őriz emléket arról, hogy a költő bizonygatta és magyarázta, milyen jelentőset, mennyire szokatlant, eredetit alkot. Csakhogy ezek a kijelentések nem egészen azt bizonyítják, hogy ő maga pontosan tudta, mit csinál (azt is), hanem hogy égetően fontos volt neki, minél többen el is higgyék ezt. És akárhogy forgatjuk, Babits sohasem hitte el. Tény, hogy különbözött esztétikai, magatartásbeli értékrendjük. Ormótlan butaság elmarasztalni az apa- és mester- (olykor diktátor-) szerepbe tett és már abban látott idősebb költőt tartózkodása miatt, jöllehet Babitsra mintegy visszahatott az általa is alakított és használt *kanonizálás*. József Attila pedig ennek során legfeljebb peremfigura lehetett. Babits – mint minden jelentős szellem – nagyon is képes volt a sajátjától eltérő stílus, hang, élményvilág felfedezésére és értékelésére; az újdonság befogadására – de az újat, Szabó Lőrinc költészetétől Illyés Gyula műveiig a „befogadás” mozdulatával együtt kanonizálta is. József Attilára hol sértetten és megvetően gondolt (joggal), hol enyhültebben, szánakozva, nagylelkűen, saját indulatain felülemelkedve méltányolta is, de a saját költő-tárában, „kánón”-jában nem juttatott neki helyet.

Minthogy *A mult / tüntető menet elvonult* már, azt hiszem, nem is érdemes a konkrét, egyedi bántások elemzésénél, az elmaradt barátság okainál leragadni. Ami ma is veszedelmes, sőt,

aktuálisabb pusztító erő, mint valaha: maga a kanonizálás. És azért olyan fenyegető, azért is nehéz tetten érni, mert képes megtévesztően hasonlóknak mutatkozni az áhított értékrendhez. Könnyű ugyan belátni, hogy a kanonizálás *embereket* enged be valami kiválasztott, kiváltságos akolba (vagy rekeszt ki onnan), s hogy a befogadás-beállítás, különösen manapság, mikor közmegegyezés szerint az érvényesülés a legfőbb érték, mentálisan és erkölcsileg elkerülhetetlenül ártalmas, ártalmasabb még a kirekesztésnél is – a szellemi hierarchia (értékrend) viszont csak is művekre, tettekre, irányokra vonatkozik, nem sértheti senki elevenségét.

A jelentékeny irodalomszervezők – kortól és nyelvtterülettől függetlenül – mintha mind hajlamosak lettek volna (vannak) a saját hatóerejüket is demonstráló kanonizáló gyakorlat alkalmazására. Kosztolányi életén át tartó viszolygását a „homo moralis”-tól nem csupán erkölcsi léhasága magyarázza. A szerencsétlen *Ady-revizio* és József Attila lázadó-csapkolódó Babits-pamfletje szinte egyidős. S az idő tájt vetette papírra József Attila a maga kegyetlen bökversét, amikor Kosztolányi a *Lenni vagy nem lenni* kritikahiányt panaszló sorait írta. Kérdés – és ez mindenekelőtt magamnak szegezett kérdés –, hogy lehet-e eredményesen irodalmat szervezni (s persze társadalmat, bármilyen közösséget) kanonizáló gesztusok nélkül. Amire óvatosan most sem válaszolhatok másképp: próbálom; meg tovább- vagy visszakérdezek, hogy mit jelent az „eredményesség”. Mindenesetre sok évi szerkesztői gyakorlat után is megborzongok, ha felidézem a *tényt*: Babits azokra a kéziratokra, amelyeket nem tartott kinyomtatásra méltónak, zárójelben mínusz-vonást tett, s úgy küldte vissza szerkesztőtársának, Gellért Oszkárnak.

A cím nélküli, engesztelő vers nyitó két sora önálló szakasz – megszólítás és vallomás – tömörségében költői-emberi csúcspont:

Magad emésztő, szikár alak!

Én megbántottalak.

Hanem a „történet” interpretálása, a magyarázkodás eztán, öt egyenlőtlen hosszúságú szakaszon át, szép mellébeszélés – nem tagadható, hogy telis-tele van logikai ficammal (nem paradoxonnal!). Például hasonlatokkal (*ahogy az égbolt... Világomon, mint üvegeken át...*) idézi fel, ami megesett, „formailag” konkrétumokat elemez, csakhogy hasonló és hasonlított nincsen értelmezhető viszonyban. Babits – mint előbb és később is – több év versterméséből szerkesztette kötetét; a megjelentetés pedig aligha tekinthető „megunásnak” vagy „eldobásnak”, egyébként sem Babits, sem József Attila életművében nincsenek élesen különböző „korszakok”, bármilyen „megunásra” és meghaladásra emlékeztető fordulat. A kétszer is beiktatott kérdés, hogy *Igy volt?*, nem a bizonytalanság jele – úgy hat, mint amikor a megfenyített és bocsánatkérésre *kényszerített* ember – a kínos, infantilizáló helyzetben, mikor nem lehet őszinte, s így uralni sem képes indulatait – visszakérdez, hogy megfelelően teljesíti-e az engesztelést. Vagy később: *Az istenek halnak, az ember él* kötet-címre is utalva írja, hogy *hallottam, említ / az a szó isteneket, / kik nem hajolnak ezután neked. / Pedig / te nem szolgálsz többé nekik*. Vajon „hajolhatnak”-e az istenek? Végül is akkor ki kinek szolgálja-kiszolgáltatótja? – fel sem merülhet, hogy itt a „fortélyos félelem”-féle metaforikus sűrítésről van szó. Szőke György finoman „stilisztikai lapszus”-nak minősítette *a te szintén / más ügyben, más talaj felett / tanuskodtál, mint én* részletet, aminél pontosan érzékelhető, hogy a *szintén* – *mint én* rím csábításának engedve vesztette el költőnk a számára oly fontos, a szó szoros értelmében élethez kötő, emberi életet jelentő logikai fegyelmet. Az alkatilag idegen „lapszusok” bizonyítják, hogy az engesztelési kísérlet – talán nem „baráti”, jóakarói tanácsra, hanem önmeggyőzésre – alakoskodás volt. De még a versen belül sincs éles metszés – pedig lehetne az *Alkalmi vershez*, az *Ódához*, az *Eszmélethez* vagy a *Hazámhoz* hasonlóan számokkal tagolt (nekem akkor a nyitó „rész” az első két sor, aztán a bocsánatkéréstől feszengő öt szakasz a második, a *Már értelek* versmondattal kezdődik a harmadik, a befejező negyedik „rész” meg a találkozás és képzelgés megejtően tiszta, hibátlanul logikus leírása) –; és

úgy tűnik, versírás közben, éppen a vers-eszközzel győzedelmeskedik az így-úgy rámért kényszeren.

Az árvaság, a lumpen-lét, a bizonytalan és bizonytalanított egzisztencia, a mindvégig kérdéses társadalmi státusz újra meg újra az alakoskodás primitív gyakorlatához lökte József Attilát – ahogy nővérei szexuális kiszolgáltatottságukat is „használták” –, miközben minden porcikája iszonyodott ettől, s bár el nem hessenthette, újra meg újra óriási szellemi erővel felülkerekedett a kísértésen, hogy a szokásos közönségességnél maradjon. Nem csak a *Szabad ötletek...* öngyógyító kiírás-próbálkozásában vallja be nyíltan gyötrelmeit. Az *értelem iszonyu karma* okozza, hogy minél komplexebb, intelligensebb és főként minél költőibb módon „lépi meg magát”, annál keservesebb – elviselhetetlen – a visszavisszatántorulás.

Tehát ezúttal – bárhol és bármikor történt – a versírás, a valódi megértés *közben* menekedik meg a lehúzó reflexektől. (A nyár eleji lillafüredi születésnek ellentmond egyébként a metaforikus lombhullás, az őszi pusztulás, a halomba rakott, hasított fa „látványa”, mert József Attila mégoly áttételes, távoli asszociációs képeiben is mindig hűségesen jelenítette meg az éppen érzékelt, aktuális környezetet – a külvárosi vagy városligeti táj, a hódmezővásárhelyi udvar vagy a Korong utcai lakás „kellékei”, még a hőmérséklet és a fényviszonyok is pontosan rögzítettek.) Az *értelek* egyben azt is jelenti: magamat is másképpen, jobban értem – ahogyan a keserű, jellegzetes kérdés, a személyiségétől annyira idegen pragmatista nézőpontot egyszerre felvillantó és kigúnyoló *Mit érsz vele?* szintén: magának is szól. Milyen természetesen-szellemesen hangzik itt össze az *értelek* és az *érsz vele* – ráadásul nem is rímhelyzetben! A *mult tüntető menete* – különösen azzal, hogy fa-hasonlat következik – felidézi a második *Bánat* röpcédulákat zizegtető, tüntető-követelő ágait, de a „következtetés”, „állítás” szélesebb körű:

...a fájdalom ágai benned,
mint mindenkiben, elkövesednek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok óriási nyomása alatt.

Annnyira egyetemes és ontologikus, hogy szalagutamon felfelé haladva – a Babits-kapcsolattól (kapcsolathiánytól) igazán csak közvetve, értelmi érintettséggel, vagy inkább saját kudarcos kapcsolatélményeimre asszociálva – gyakran emlegetem ezeket a sorokat, és testemben érzem az elkövesedést meg a rétegek, szintek és tagok óriási nyomását. Nyom. Bizonyára mindannyiunkat, de még most is feltételezem, hogy ki-ki más alatt és másképpen görnyedezik.

Az engesztelés lehetetlen feladatától szabadulva egyébként itt minden versmondattal, hasonlat feszes és pontos – minden lélektan- és szociológiai „réteg” is. Csakugyan: bármilyen sűrűn alkalmazott – kényszerített és ajánlott – a nevelésben és a társadalmi együttélésben a „bocsánatkérés” különféle módja, megkockáztatom, hogy valamennyi változat hasztalan és roncsoló. Sőt, minél látványosabb-patetikusabb, annál hamisabb – *sunyiságra oktató*. Már ha a bocsánatkérés valódi bűnelkövetésre vonatkozik. Mert ha véletlenül rálépek utastársam lábára, ha szabálytalanul előzök, sőt, ha figyelmetlenül az előttem haladó kocsinak ütközöm, illő valami megértést és megbocsátásfélét kérni – a bevett etikett szerint; s a másik fél vérmérsékletétől, helyzetétől függ, hogy nagylelkűen, fegyelmezetten válaszol, vagy undokul, hóbörögve elutasít. Ám szánalmasan komolytalan, ha *bűnöző* – az érzelmi bűnök is bűnök! – kér bocsánatot. S mert jobbára képzelenség, hogy az ember értse és érezze a saját vétkét, és a bocsánatkérés csak a „bűnbánat” kíváncsi szerinti megjátszása lehet, az elkövető tovább súlyosbítja bűnét. Hogyhogy ezt nem tudják nevelők és igazságügyi szakemberek?! Hogyhogy nem tudják a lélekgyógyászok, hogy még „feldolgozni” sem lehet a bűnöket?! Mert tapasztalom, amint ájtatosan és magabiztosan éppen az ellenkezőjét hirdetik, s mint csodaszert árusítják is receptjüket. Holott nem, nem lehet, se az elkövetőnek, se a sértettnak, mert a bűnök okozta fájdalmakkal nem történhet más: ágazódnak-bogozódnak, és elkövesednek. Az értelem karmaival ki-ki belemarhat magába, aztán szégyenszemre képes együttélni az elviselhetetlen fájdalommal – vagy nem képes, és nem marad

életben. Legtöbbször, a közönséges forgatókönyv szerint pedig már nem az értelem, hanem az indulat karmával másba mar.

A bűnöző ugyanis, ha egyáltalán gondol valamit tettéről, mindig csak az elkövetést *magyarázza*. Körülményeket, előzményeket, kényszereket, indokokat. Voltaképpen ösztönösen nem a *tényre* gondol. Mit kezdhetne a ténnyel? Hisz az csak van. Az alkotóművész viszont „kihasználhatja” a különös, esztétikai törvénnyé lett paradoxont: katarzist ugyanis csak akkor kelthet műve, ha meg se próbálja oldani, elsimogatni, magyarázatra cserélni aényt. Erre utal Heinrich Böll is, mikor a művészet alapismérveit sorolja: hogy szabad, megformált – és *vigasztalhatatlan*. Vagyis csak az a mű adhat vigaszt, kapaszkodót – csak azt érdemes szalagútjainkon cipelni –, amelyiket teremője sem önnön fájdalma enyhítésére, sem remélt közönsége kegyeit keresve nem „vigasztalt meg”.

A szorongató kérdéssel, hogy *mi lenne, mi történhetne...* olyan szellemi-érzelmi vidékre jut József Attila, ahonnan nincs mód – még szokatlan, vadonatúj formákban sem – tovább, „feljebb” haladni. Ott vagyunk az ormon, és mégsem befejezett a vers. A hangvétel – és vele együtt a hely-idő – váltás olyan meglepő és annyira természetes itt, mint az *Óda* 5. része után, a zárójeles elragadtatást követő *Mellékdal*. A *Magad emésző* történet-idéző, mesélő befejezése különben rokona az *Eszmélet* XII. részének is: a vonat és az idő iramlásával azonosuló, abba beleolvadó, s ugyanakkor kívülről, hallgatva figyelő költő önarckép-rögzítésének, vagy a *Téli éjszaka mérésének*, az *Elégia* keserves biccentésének. De különös, hogy éppen a Babitsnak ajánlott-tanított, szalagúton felfelé vezető versépítkezési eszmény szerint a csúcsra érkezve ezúttal – és csak ebben a versben! – kanyargós, szinte „ráérősen” előadott történetbe fog, majd (tovább növelve a terepet) a „lehetett volna” tartományaiba kalauzol.

Már a szakaszkezdő, köznapiságot mímelő, az élőbeszéd lazaságát használó gesztus (egyébként erősen emlékeztet Kosztolányi intimitást teremtő nyitányaira) – *S ha már szólok, hát elmesélem* – egyszerre remek eszköze a váltásnak és a folytatásnak. S vele valami egész különös varázslat is elindul – *tánczenére*. A

dramatikusan felelevenített és a hozzátett árnyképes jelenetben (előbbiben a kalapemelés, utóbbiban a teakavargatás mozdulatát érzem megkülönböztetetten fontosnak) mintha József Attila keringőt járna Babitscsal; a konkrét, e világi (Széna térrel, villamossal) terepről, a suta találkozás helyzetéből így „lejt” át még álomszerűbb-ideálisabb terepre – hogy aztán a vágyottat is mintegy kifordítsa. A képzelt kioktatás – *leintenél, mint az öregebb, / mint az apám* –, és éppen az „apám” kimondása leállítja a boldog keringőt; az utolsó, megnyújtott sor – *s én bosszankodnék, de nem mondanám* – visszapenderít az értelem karmához, vissza a kikerülhetetlen tényekhez. A „nem mondanám” *poénja*, mint az *Eszmélet* „könyöklök és hallgatók” befejezése is, *a szív szoktatása a csendhez*: kérlelhetetlen kinyilatkoztatás, hogy magyarázat és képzelgés is, már ha becsületes, ugyanoda juttat.

MOST MÁR KÉSŐ

Plutarkhosz, amikor elmeséli Caesar meggyilkolását, érzékelteti, hogy a *martius idusán* bekövetkezett *eseményt* – és persze mindig, minden eseményt – milyen sok mozzanat hajtotta-siettette, mennyi akadályozta vagy próbálta kisiklatni. A végzet – írja – „nem tűnt fel annyira váratlanul, mint kikerülhetetlenül”; és tárgyilagosan sorolja a csodálatos előjeleket, látomásokat, Calpurnia rémületes álmát például, vagy a nagyon is józan és tájékozott rabszolga, Artemidorosz igyekezetét, aki „görög irodalmat tanított és ezen a réven bizalmasa lett néhány embernek Brutus társaságából” – Calpurnia kérését, hogy ne menjen aznap a senatus ülésére, már-már teljesítette Caesar, ám aztán hagyta meggyőzni magát: rossz ízű pletykák terjednének befolyásolhatóságáról; Artemidorosz feljegyzését pedig (a hűséges görög jónak látta figyelmeztetését leírni és közvetlenül Caesar-nak adni) az eléje járulók tolongása miatt nem tudta átfutni. Később akadtak, akik állították, hogy Caesar kezében tartotta az írást, úgy lépett a senatusba, mások erősködtek, hogy nem is Artemidorosztól kapott levelet, Artemidoroszt ugyanis mindenütt viaszosította a tömeg, Caesar közelébe sem jutott.

A történetmesélésnek ezen a pontján Plutarkhosz beszúr egy különös-csodálatos mondatot: az olvasó bizonyára hajlamos is volna kellemes, lendületes elbeszélői fordulathoz tekinteni, csak hogy a szokatlan, legalábbis ritkán előforduló kiemelés (újabb kori kiadásokban kurzivált betűk) miatt megtorpan. „*De mindezek már valahogyan maguktól is történhetek.*”

Úgy emlékszem, kamaszkorom óta folyamatosan és egyre nyűgözöttebben foglalkoztat, hogy mikor, miért következik el a *mégiscsak fordulatféle*, amitől kezdve mintha másíthatatlanul, elkerülhetetlenül tartának *valahová* (tragédiába, azt hiszem, mindig a már bekövetkezett tragédia idézi fel a nyugtalan kuktakodást), mintha csakugyan maguktól történnének a dolgok. S hogy van-e ilyen fordulatféle. Kajánul figyelem; hogy a kérdés, rendszerint mások sorsának megértési kísérletekor, milyen

sok embert izgatott már. Nyilvánvaló, hogy életünk jelentéktelenebbnek tűnő eseményei is folyamatba illeszkednek, illetve olyan folyamatot alkotnak, amelynek forrását (okát, körülhatárolt és megnevezhető eredetét) nem ismerjük – kutatva a születésünk, és szüleink meg nagyszüleink születése előtti időkbe jutunk; a káoszba talán, az Édenbe, a Teremtéshez, az *összejtig*, aki-ami mindannyian vagyunk, s bennünk persze *minden ő*s – de van-e ennek a folyamatnak számunkra érzékelhető, megragadható stációi? S ha vannak, ha sorsot építve magunknak éppen megragadni véljük egyiket-másikat, nem művelünk-e szemfényvesztést, nem csupán lírai ráfogás, önkényes kiemelés, akarnok értelemadás az efféle? Azért, mert sejteni véljük, hogy az egykedvűen, monoton zúgással tovahaladó időben mégiscsak van valami nekünk szóló, megkülönböztetett, személyes (mint egy felszínen hánykolódó palack, amely üzenetet rejthet), azért még igaz lehet mindkét változat: hogy csak az indulatot nem ismerő *ugyanaz* létezik, meg hogy ki-ki megismerheti, felfedezheti és az elemeket rendezve megalkothatja a maga végzetét.

Hányan vizsgálták, fontolgatták, mikor dőlt (döntetett) el visszavonhatatlanul József Attila öngyilkossága (az öngyilkosságtagadásokról nem érdemes szót ejteni, de elgondolkodtató, hogy az öngyilkosságot általában szégyellő, vagy legalábbis komfortérzésében sértett közösség milyen módon hallgatná el, költené át vagy cáfolná az önként választott halál tényét; az ötvenes-hatvanas években a hivatalos irodalomtörténet és oktatás igyekezett megfeledezni, hogy egyáltalán kérdezze és kérdeztesse: *miért* halt meg József Attila, de ha elkerülhetetlen volt valamilyen magyarázat, akkor egyértelműen és természetes mozdulattal az elnyomó, kizsákmányoló hatalom számlájára írta; gyilkosság-vád lett – a saját élet kioltásának ténye később is, még a nyolcvanas-kilencvenes években feszélyező maradt, persze már nem azért, mert öntudatos proletárköltőhöz méltatlan a tett; de a jobbára értetlenségből és kényelmetlenségből fakadó indulatba, félig-meddig öntudatlan eltüntetési próbálkozásokba azért később is ugyanaz a sértettségféle keveredett: ha valaki költő, ha annyira *neves* ember, hogy a tankönyvekben is szerepel, akkor legyen

példaadó; az öngyilkos pedig nem kínál *viselkedési mintát*). Úgy tűnik, a könyvtárnyi „szakirodalom” – az ismerősök, rokonok emlékezéseire, pszichológusok és pszichiáterek elemzéseire támaszkodva – mindent összehordott már. Azt is többen leírták, hogy a „sikeres” öngyilkosságot néhány kísérlet és főként erős öngyilkosság-késztetés előzte, leírták, hogy elmebeteg volt, s hogy nem volt beteg, de stigmatizált igen, meg hogy magamagát stigmatizálta – és így tovább, szeretettel, figyelemmel, szakértelemmel vagy csak tudálékosan; ide-oda tologatva a hangsúlyokat, a vád vagy a védelem hangján. A József Attila-irodalom gazdagsága, s főként szakadatlan gazdagodása talán még mindig a költészet varázsáról tanúskodik. Arról is.

Nem akarom idézni az öngyilkosság hátterét, a búcsúlevelek megírásának nyomasztó-sürgető szükségszerűségét; eszemben sincs emlékeztetni az ezernyi csalódásra, felemásságra, kisserűnek és megalkuvónak érzett körülmény-elemre, ami újra és újra, még hozzá gyorsulva, hajlamos összeállni egyetlen nagy kudarcná; nem latolgatom, mi lehetett az a bizonyos „utolsó csepp” (azért sem, mert talán nincs is ilyen; az esetleges meg a tervezett összeszővődése bár jól láthatónak mutatkozik, mégis felfejthetetlen) – s noha évtizedek óta önkéntelenül újra, vagy inkább öutána élem a helyzeteit, nagyon is érzékletesen képzelem a szorongásait, a kényszereit, szeretném a szokványosabb, bejáratottabb utakat elkerülni, hiszen tapogatózva azt keresem: van-e, s ha igen, hol, és pontosan, konkrétan mi az a fordulat, miféle megértés és választás, felismerés, rátalálás, vagy ellenkezőleg: kizökkenés, elejtés, lemondás – mindenesetre *valami*, ahonnan aztán már mintha maguktól történnének – folynának, gurulnának – a dolgok; hol van hát annak az egyirányúvá szűkülő útnak, majdnem csőnek a kezdete, amiben nem lehet se hátrálni, se megfordulni, se letérni; csak haladni egyfelé. Hol és miért ott? S hogy akkor ez a sorsválasztás?

’34 tavaszán, nyár elején József Attila Hódmezővásárhelyen, Etus nővérénél él – pontosabban egykori gyámja és sógora, akkor ismét sógora (csak másik lánytestvére révén), Makai Ödön házában megint a nincstelen rokon szerepét alakítja. Az év

elejére elviselhetetlen a kapcsolata Szántó Judittal, az asszony „tapintatosan”, titokban ír Etusnak, kéri, hogy hívja meg fivérét – nyilvánvaló, hogy „vendégeskedése” idején legalább a szál- és kosztköltséggel nem kell gondolnia –; a március 2-án kelt, *Őnagys. Szántó Gyulánénak* címzett levelezőlap (még az előző évben is József Attilánénak címezte leveleit) rövid szövege feszengő (a tavasz végén ingerült, szinte ellenséges, már-már hidegen vádaskodó), és nem csupán kettejük viszonyának tisztázatlansága, de a saját léthelyzete, „státusa” eldöntetlensége is megmutatkozik: „Drága Judit, nagyon köszönöm a póstát. Én nem írtam – nem is tudom, hogy címezzem a lapot. Nem nagyon javulok. Ha kedvem kerekedik, talán hosszabban írok. Mi újság? Szeretném tudni, hogy jól vagy. Ölel, üdvözl J. A.”

Mi az, hogy „Nem nagyon javulok”? Talán a betegségnek – egyelőre csak neurózis? s ennyi egy költő esetében „normális” is? – mint köpenynek (elrejtő varázsköpeny?) felöltése? Próbálgatása? Ha nem futó rokoni látogatásra utazik Etusékhoz, akkor miért? Mit csinál ő hónapokig Hódmezővásárhelyen? Az utóbbi kérdés bizonyára a lehető legkonkrétabban is felmerül, tehát nemcsak úgy, hogy miért él huzamosabban a sógora pénzén-házában stb., hanem hogy mivel tölti a napokat. Március másodikát és harmadikát, aztán negyedikét? Száz napnál többet. Mivel foglalatoskodik reggeltől estig? Persze az idővel, mondjuk ’34 januárjának vagy augusztusának hétköznappjaival – tulajdonképpen bármikor, a felnőtt ember szokásos „dologidejével” – is nehezen számolhatna el, de hogy ráadásul akkor, Hódmezővásárhelyen még kívül is van a saját környezetén, a puszta térváltoztatástól talán még kínosabb-betöltetlenebb az *idő*, pontosabban betöltésre, elszámlásra szólítóbb. S hogy a képzeletemet újra meg újra ingerlő kérdéstömeg még bonyolultabb legyen: azon a tavaszon, ott, Hódmezővásárhelyen írja az *Eszméletet*. Sokáig írja, már ’33-ból is vannak töredékek, vázlatok; mégis *akkor* születik az *Eszmélet*, akkor lesz *egész* vers.

Érzem én jól, hogy az irodalomtörténeti tény ismeretében legalábbis furcsa kérdezni, hogy mégis, mit csinált hónapokon át, ha tudom, hogy Etusnak is segített a gyerekek ellátásában,

részt vett a városka művészeti-szellemi életében, gyakran hajnalig beszélgettek – ügyvéd, újságíró, bohém polihisztor járt össze – Gallyasi Miklós festő-költő „műverem”-ében, tudom, hogy ekkor olvasta például Nagy Lajos *Kiskunhalomját*, fordította az *Erős vár a mi Istenünk* zsoltárt, talán a *Falu* meg a *Szappanosvíz* is ott született – és az *Eszmélet*. Hogyan juthat eszébe hát megkérdezni valakinek, hogy mit csinált?! Micsoda nyárspolgári kutakodásnak hat! Pedig nem az. Nekem nem tűnik annak, már csak azért sem, mert amit a költészetről és a költő szerepéről, az életgyakorlatáról és az időbeosztásáról gondolkodom, az a legszorosabban összetartozik. Úgy kérdezem hát, hogy mit csinált – mit csinálhatott – délelőtt tizenegy órakor meg este hétkor, ahogyan fel-felöltlik bennem, vajon mit csinálnak azok a költők-írók, akiket jól ismerek – például akiknek a műveit szerkesztettem, korrigáltam, néztem, hogyan készül könyvük a nyomdában –, szóval akiket láthattam szembesülni a saját kötetükkel, ami ugyancsak intim pillanat, árulkodóbb minden pszichológiai tesztnél, bár a szerkesztő amúgy is, eleve kivételesen „bizalmi” helyzetben van; mi az, amit egy valódi költő elrejtget magából?, semmi, azt hiszem, semmi; még a lihegős korszerűséggel indulatokat fedő, díszítő posztmodern szövegben is hallani az alkotó lélegzését, érzékelhető minden mozdulata, hogy itt bizonyára hetykén felnézett, máskor meg, hogy felállt, járkált, rövideket vagy hosszabbakat lépett – lehetetlen is szerkesztés közben nem gondolni a szerzőre, s az effajta „rágondolás”, képzelgés talán foglalkozási ártalommal lesz.

Persze amikor József Attilát képzelem Hódmezővásárhelyen, s mint ismerősömmre gondolkodom – másként nem is tudnék, másként nem érdekel a mégoly nagy mű sem –, nem úgy kérdezem, hogy „mit csinált”, mintha előfeltevésem volna mondjuk, hogy egy huszonkilenc éves férfinak kötelessége napi nyolc vagy tíz, vagy akárhány órában valami filiszteri értelemben hasznosat művelni, amely tevékenységgel egyébként biztosítja a saját egzisztenciáját; nem gondolkodom semmi efféle; és nyilván hevesen tiltakoznék is, ha bárki ilyen zsarnoki, „rendészeti” igényekkel lépne föl. Azt sem hiszem, hogy gyógyító vagy zsongító hatá-

sú a közönségesen munkának nevezett elfoglaltság; de aggodalommal figyelem, hogy talán túlságosan sokáig marad délelőtti ágyban, hogy kábán figyeli az *udvar téglakockáinak vörösét*, ahogy a kilöttyintett mosdóvíz araszolva folyik, *megtorpan* vagy *fel-alá futkos, mint a rab*, ahogy *megrázza habos sörényét* – ilyenkor meg se próbálom elkülöníteni a saját félelmeimet és ismereteimet, azt a holtbiztos tudást, hogy ha nem védeném magam azzal a kisgyerekkorom óta adódott, rám rakott és választott rengeteg hétköznapi, nagyrészt manuális ténykedéssel, ha tehát „főfoglalkozású” író lennék, milyen hamar bebizonyosodna életképtelenségem. Aggódva kérdezem, hogy „mit csinált”, mert sejtem, hogy lötyögős volt neki az egyébként elviselhetetlenül szorító idő is. Mert bánt, hogy nem rendelkezett az elemi önvédelmi mechanizmusokkal. A gyerekkori lumpenproletár környezetben nem tanulta meg, ösztönként nem nőtt belé, nem akadt, akitől elleshette volna az értelmiségi polgár életformájának alapját, keretét adó folyamatos munkavégzést – a későbbi számonkérések, például Makai Ödöné, már nem segítettek ezen, sőt, lelki-mentális torzulást okoztak. A gyámnak és a „támogató” sógornak (ahogyan a többi választott „mester”-nek, mecénásnak, barátnak, szeretőnek is) vagy behódolt, sunyin alkalmazkodni igyekezett, vagy lázongott, erőszakoskodott, támadt. A számonkérés csakugyan hatalmi gesztus, a számon kérőnek ő valamiképp kiszolgáltatót – hogyan érezhetné a noszogatót, a munkajaánlatot, az állásszerzést barátságosnak?! Viszont a számonkérés is elhallgat a betegség előtt.

Amikor '28 tavaszán a dél-tiroli nyaralóból arra inti József Attilát szerelmese, Vágó Márta, hogy tanuljon a jó íróktól önfeledőzási képességet, s hogy ne *hochmeco*ljon a *heroizmusról meg hasonlóról*, hanem próbáljon „*meg-csi-nál-ni* valamit, akármit is, de végigcsinálni”, lényegében igaza van, levelének minden sorára bölintani lehet („Drágám Te tudod, mennyire szeretnék adoptálni és nevelni és megkönnyíteni Neked mindent. De talán jó is, hogy nem kényeztethetlek el és légy rá büszke, hogy komisz sorsod van és mégis, igenis helyt fogsz állni és lerakod most mindenekelőtt azt a vacak vizsgát és kihozod a könyve-

det és ősszel aztán okvetlenül kell hogy szerezz tanítványt, vagy majd meglátjuk, mi egyebet lehet, és le fogsz doktorálni: És ne légy olyan szörnyen egocentrikus! Tudom nagyon-nagyon nehéz Neked, de kölyköcském, nem Te vagy az első és sajnos nem is az utolsó. A nagyapám, aki zsidó létére Pest tisztifőorvosa lett... és keresztülvitte a külvárosok csatornáztatását, a kötelező oltást és hasonlókat, talán még sokkal keservesebben küzdött fel magát, mint Te”) – csakhogy a szerelem, az anyáskodás, minden megkérdőjeleződik, és nem akkor, amikor Márta elutazik Londonba tanulni, hanem kérdéses az első pillanattól, mert nyilvánvaló: Márta sem adja magát feltétel nélkül, egészen; és soha, senki nem lesz, aki számonkérés nélkül szeretné – nem lesz, mert nem is lehet, mert már ’28-ban is késő. Igény és képesség már akkor, már régen nincs harmóniában. Így hát átérezve mindkettőjük iszonyatos tehetetlenségét, ahogy kapálózna, de mégiscsak sodródna a maguk végzetében, és mondják és írják és teszik, amit mondaniuk, írniuk, tenniük lehetséges; szerelmes és tartózkodó igyekezettel kúsznának egymás felé, s ez iszonyú: egyre távolabb kerülnek egymástól. Mindennel és mindenkivel így történik aztán.

Sem Babits, sem Kosztolányi, még Juhász Gyula sem, nem igaz, ő sem fordul felé figyelemmel; szánakozást bármikor könnyűszerrel kicsihol, sokakból, ha akarja, megvesztegetően kedvesnek mutatkozik; szolgálatkésznek, kisfiúsnak, gyámolíthatónak, de utóbb mindig szégyelli. Azt is szégyelli, hogy olyan rutinosan előkapja és játssza a gyámolíthatót. Talán az irodalombeli lehetséges mestereknél is jobban vonzza Bartók (különös, hogy noha alig hallott Bartók-zenét, költészetére minden műalkotásnál erősebben hat, vagy pontosabb úgy mondani, hogy a Bartók-zene és a József Attila-vers kivételesen rokon szellemiségű) – és félősebb, tartózkodóbb vele, mint akárki más-sal. ’36 december elején látogatást tehet Bartóknál. Büszkén meséli, hogy a zeneszerző szívesen beszélgetett vele, kéziratot ígért a Szép Szónak, s hogy a folyóirat nevét (József Attila javasolta, sőt, erőszakolta) külön is dicsérte. A fiatal költő-szerkesztő elfogódottan nézelődött a dolgozószobában – ez a szoba lett vol-

na ábrándjai testesülése? Bartók azt is mondta, hogy szívesen közreműködik egy József Attila-szerzői műsorban, József Attila pedig kérte, hogy amikor két nappal később újra jön – már a kéziratért –, beszélgessenek az ő tervezett Bartók-tanulmányáról. De két nappal később nem megy el – furcsa levelet küld maga helyett: „Drága Mesterem! Szeretném, ha jóindulatúan elnézné mulasztásomat. Nagyon röstellem, hogy ígéretem üres szónak bizonyult, hogy a megbeszélrt időben nem jelentkeztem a kéziratért. Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegetőznöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet 'Bartók Béla disszonanciájáról' meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozórt, mert reggelig dolgoztam. Nagyon jól esnék tudnom, hogy nem okoztam bosszúságot, mert így nemcsak annak örülnék, hogy nem csorbítottam meg saját szeretetemet, hanem annak is, amit papírra vettem. Holnap délelőtti telefonozni fogok – kérem, hagyjon üzenetet számomra, hogy mikor menjek el a kéziratért. Sok szeretettel üdvözlöm. József Attila”. A kéziratot a Szép Szó számára megkapta. 10-én egyébként ott volt a Vigadóban rendezett Bartók-koncerten (a *Két kép*, a *Cantata profana*, a *Rapszódia zongorára és zenekarra*; valamint az *I. szvit* hangzott el). A Bartók-tanulmány, tudjuk, vázlat maradt, emberi kapcsolatuknak sem lett folytatása. Amikor Bartók írása megjelent a Szép Szóban, a zeneszerző szelíden, de határozottan üzente, hogy szeretné, ha nagyobb gonddal korrigálnának, mert elég sok hiba maradt a szövegében. Az üzenetet hozó, s a találkozást is közvetítő Bartók Jánosnak József Attila ingerülten válaszolta, hogy Bartók „bogarasan akadémizálódik lényegtelen kicsinységekkel”. A szívszorítóan „mellémenő”, kisikló kapcsolatnál tanúskodó Bartók János arra a következtetésre jutott, hogy „Bartók megjelenése József Attila életében... súlyosbította a kiüttlanság komplexumát, vagy legalábbis a véghez vezető zsákutcát szegélyezte” – és kemény szónoki kérdést fogalmaz: „nem lett volna-e helyesebb, ha egyáltalán nem találkoznak”. De az efféle kérdés nekem úgy hangzik, mintha azt mondaná valaki:

nem lett volna-e helyesebb, ha Oidipusz hallgat Teiresziász tanácsára, és nem keresi tovább Thébában Laiosz gyilkosát.

A '36 végi, nem is megcsillanó, hanem erőteljesen felragyogó kapcsolat-lehetőség előtt évekkel már elment egyszer József Attila Bartókhoz – ajánlás és bejelentés nélkül –, s minthogy saját elmondása szerint a Rózsadombon járt, nem is a *Medvetánc*, hanem egyik korábbi kötetét akarta odaadni. A *Külvárosi éjt* talán? Vagy még korábbi? Megszerezte a címet – hogyan, kitől? Bizonyára sokáig készülődött és képzelgett, aztán egy délután – nagy elhatározással – egyszerűen becsöngetett. Meglepte, hogy Bartók nyitott ajtót. A már világhírű, de rendkívül zárkózott komponista, zongoraművész, zenetudós és tanár kérdően nézett a sohasem látott fiatalemberre. József Attila a nevét mormolta, s valami olyan megfoghatatlant, hogy elhozta a verseit. Bartók egyik keze a kitárt ajtón, a másikat kinyújtotta – a kötetért. A költő odaadta – dedikálta vajon? Az úton is szorongatta, gyűrte? Tenyerének melege, nedvessége nyomot hagyott a borítón? Egy pillanatig várakozva még egymásra néztek, aztán Bartók becsukta a lakás bejárati ajtaját. A jelenetet újra meg újra meg újra kényszeresen lepergetem magamban, látom egyiküket és másikukat a küszöb két oldalán, ahogy szódtlanul összenéznek, és hiába nem akarom, végül is tehetetlenül tűröm, éjszakai félálomban és világos nappal is, hogy arcukban, mintha tükörbe néznék, magamra ismerjek. A fiatal izgága, lázas közeledésvágya, mester-szomjúsága, ahogy nyújtja a verseit – magát – és befogadást kér, remél, de valahogy vissza is vonja a túlságosan nyílt ajánlkozást, ez éppúgy a sajátom, mint a kétszer olyan idős férfi tartózkodása, az egyszerűsége, hogy maga nyit ajtót, a tekintetével, szó nélkül kérdi, mi tetszik?, és hogy csöndes konoksággal visszavonul, védi a munkáját, az életét. Visszavonul a dolgozószobájába – mit csinált akkor? a 2. *zongoraversenyt* komponálta?, amelyet az első „ellendarabjának” szánt, s amelynek „népszerűbb és könnyebb jellegét” büszkén hirdette?, vagy a *Magyar képeket*? Talán még korábban történt ez, s akkor a *Cantata profanát*?, talán levelet írt éppen?... „zeneszerzői munkásságom... annak az integritás gondolatnak megtestesüléseként fogható fel, melyet ma Magyar-

országon annyira hangoztatnak... Az én igazi vezéreszmém... a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére...”; tényleg: mit csinálhatott éppen?, miben zavarta meg a csengetés? Tudom azt is, hogy a már becsukott ajtó mögött nyomasztotta az elzárkózása (be kellett volna hívni az ismeretlent? behívni minden örültet, minden tolakodót? – ezek a szavak azért nem öltöttek alakot a fejében), fájdalom és bosszúság, lelkipurdalás és tanácstalanság keveréke nehezedett rá, mint amikor koldust hagy faképnél az ember; de hát mégsem lehet, nem, a világ minden nyomorát nem veheti magára; mégis, mégse; azt az ajtót újra csak behajtaná, nem tehet másképp. És megint a másik: a becsukott ajtó előtt, *még ottan egy pillanatig szórakozottan* áll talán, és indul, röstellkedve elkullog, vagy dacosan-sértetten, hagyja, hogy folyjon a könnye, vagy káromkodik? Mind én vagyok, én pedig nem tudok máshogyan védekezni: újra meg újra meg újra eléneklem magamban, hogy „és mindig is éjjel lesz már... éjjel lesz már”.

’34 nyarán, még Hódmezővásárhelyen, új kötet összeállítással is foglalatoskodik József Attila. Válogatott kötetet tervezgetett már ’33-ban is, de kétségtelen: kézirásos tartalomjegyzéke és ügyködésének dokumentumai a hosszú „vendégeskedést” követően készültek, mintegy elszámolásként is a maga mögött hagyott hónapokról. Szeptemberi levelében, Budapestről per-sze, azt írja Etusnak, hogy jó volna, ha máris „propagandába” kezdenének, mert „mondom – hangsúlyozza tettekésségét, sőt, hetyke lendületét és optimizmusát –, a könyvből szeretnék megélni télen”. Hogy az ilyesféle szóbeli és írásbeli kijelentéseinek nincs semmi reális alapja, hogy gyerekes, bizonytalanság-leplező nagyzolások csupán, ez nyilvánvaló. Ezért is érzi szükségét, hogy még gyerekesebb bizonygatással próbálkozzon. „Ami Ödönkét illeti – folytatódik a levél –, külön az ő számára, ingó hitének szilárdítására küldök sebtiben készített levonatokat. Persze, nem úgy lesznek tördelve a versek, ahogy ez a szedés mutatja, ez csak Ödön bizalmára készült.” Októberben úgy tűnik, kevés az összegyűjtött-koldult pénz, nem sikerül kihozni a kötetet. Hatvány ekkor megkéri Herz Henrik papírgyárost, hogy adjon

ingyen papírt. „Azt hiszem, maradandó értékű kötet – írja diplomatikusan. – Persze sok az ízlés – mégis bízom a magaméban. Ami József Attila politikáját illeti, nos hát a költő helyzetének megfelelő nótákat ír. Azért költő... Fő, hogy amit ír, költői legyen s hogy *ne ütközzék paragrafusba*... A korrektúrát átnéztem – s esetleg Vámbéry Rusztemmel is átnézetem, aki hazánk legóvatosabb duhajainak egyike.” Novemberben – az ingyen kapott papír mellett – még „propaganda”, valóságos kampány folyik: A Tollban előfizetési felhívást tesznek közzé, Hatvany, Kosztolányi és Márai ajánlja az olvasók és a könyvvásárlók figyelmébe a költőt. Mit és hogyan, milyen szavakkal lehet elérni, hogy valaki két pengőt, netán a számozott, bibliofil, díszbörkötéses példányért öt pengőt fizessen?, belátom, iszonyatosan nehéz megtalálni a méltányos és ugyanakkor praktikus hangot, tudom, hogy Hatvany vagy Kosztolányi készségesen, jóindulattal rengeteg efféle „ajánlást” produkált – hogy Hatvany (a levonat ismeretében?) „mélabús suhanc és fütyös bölcsező”-ként jellemzi, hát istenem!; de ahogy öregszem, ahogy rétegre réteg, fájdalomra fájdalom rakódik bennem és megkövül, bizonyára az *aláomló évek, évadok* miatt is, Kosztolányi lelketlen, gépies szövegecskéjét egyre gyötrelmesebb olvasnom. „József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek. Anyagát, a szavakat pedig meg tudja tanítani, hogy minden esetben kezesen simuljanak szeszélyeihez és hangulataihoz. Mindez azt jelenti, hogy költő.” Ennyi. De ő valószínűleg nem nézte át a korrektúrát, nem olvasta az *Eszméletet*, az *Elégiát*, az *Ódát*, a *Téli éjszakát*, a *Reménytelenült*. És talán a kötetzáró *Mamát* sem.

Tudom jól, hogy nem magyarázható egyetlen eseménnyel, egyetlen életrajzi elemmel az öngyilkosság, s hogy a vad vádaskodások, amelyek közvetlenül József Attila halála után, s aztán még évtizedekig zuhogtak a barátokra, író társakra, mecénásokra, a szeretett nőkre, a nővéreire, az analitikusaira, a pártra, a kizsákmányoló osztályokra, a nemzetre – hogy mindez mennyi lelkifurdalásból, torz indulatból, politikai manőverezésből is fakadt, meg hogy a rágalmak miképpen elegyedtek a tisztességes számvetéssel. És persze azt is tudom, hogy csak jó nagy idő eltel-

tével, már a halála után születettként láthatom elkerülhetetlennek, mert végzetszerűnek az öngyilkosságát – csak innen tűnik feltartóztathatatatlannak, és érezhetem, hogy volt, kellett lennie olyan fordultnak, amelytől aztán mégis, *valahogyan maguktól is történhetek*, amik megtörténtek, pontosabban: amiket kényszerítve vagy acsarogva, kétségbeesetten, gyakran talán öntudatlanul összehoztak a szereplők. Mert hogy azért ők hozták össze, és nem csak úgy megtörténtek az események. Bizonyára sokféle mozzanat kiemelhető, és bizonyítható is a kiemelés jogossága, de józanul érzi az ember, hogy végül is ki-ki a saját alkata, ismeretei szerint választ a végtelen számú szál szövetéből; választásával pedig óhatatlanul már a maga történetét formálja. A „fordulatot” én abban a mozdulatban vélem rejtőzni – de úgy hiszem, József Attila nagyon is tudatosan *csinálta*, tehát a lehetőségek közül választotta –, amikor október legvégén vagy november első napjaiban a Mamával zárta kötetét: amikor a *Medvetánc* utolsó, befejező versével egyben kijelölte saját életét-halálát; a versben ugyanis nemcsak a mamából lesz mitikus hős (Németh Andor is azt írja, hogy „a beteg, töpörödött asszonyka... halad fel kosarával a padlásra, magasztosan, mint egy istennő, kékítőt önteni az ég vizébe”), hanem mindenekelőtt a maga mítoszáét, a saját sorsát alakítja ki – ezzel „egyirányúsítja” is maradék pályáját. A vélhetően (legalábbis József Jolán története szerint, de ezúttal hajlamos vagyok elhinni) harminckettedik születésnapja estéjén (megbántottan elrohant az őt ünneplő családi körből), az Ilkovicban írt hatsoros vers (mert a *Születésnapomra* című biztosan nem azon a napon született, hiszen az előestén felolvasta Nagy Lajosnak és Flórának is) „mitológiai szempontból” a legközvetlenebb-logikusabb „folytatása” a Mamának – de ki tudja, miért minősül töredéknek? Mi hiányzik a versből?, mivel lehetne teljesebbé tenni?

*Édesanyám, egyetlen, drága,
te szüzesség kinyílt virága
önnön fájdalmad boldogsága.
Istent alkotok (szívem szenved)
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyen s utánad menjek!*

A *Mama* a Népszava október 28-i számában jelent meg, mintegy a Népszava számára készült ('31-ben itt jelent meg az *Anyám*, és '34 szeptemberében az *Ősz* című anya-vers) – vagy a *Medvetánc* lezárásának inkább? Erre talán József Attila sem válaszolhatott volna. Mindenesetre tisztán látom, ahogy papírra veti a népdal-formájú, négyszer négysoros szakaszokba rendezett, erős páros rímekkel dalolt verset – milyen régen írt ilyet! –, ahogy ott van már a vers betű szerinti leghosszabb sora: *Nem nyafognék, de most már késő*, s ahogy aztán a „kékítőt” szóval nyújtja-megcsikorgatja az utolsó sort – már biztos, hogy ez a kötet utolsó sora!

LIGET MŰHELY

Felhívjuk figyelmét a LIGET MŰHELY kiadásában megjelenő havi LIGET folyóiratra és a negyedévi SZITAKÖTŐ gyerekfolyóiratra.

*A Liget kiadványairól, rendezvényeiről
a honlapon tájékozódhat: <http://liget.org>*

*Iratkozzon fel hírlevelünkre vagy figyelje honlapunkat,
hogy értesüljön az újdonságokról!*

Korábban megjelent, s már nem kapható könyveinket folyamatosan e-könyvként tesszük ingyenesen letölthetővé.

Levendel Júlia néhány könyve:

RÉSKERESÉS (Horgas Bélával négykezesek), 2009.

TETT-E MÉG A GONDOLAT? (esszék), 2007.

BOLYONGÁS HAJNALBAN (novellafüzér), 2006.

HAJÓZHATNÉK (esszék), 2005.

PANNONRÁMA 1-2. (novellafüzés, dekameron), 2004.

A SÉRÜLT TINTAHAL (Horgas Bélával négykezesek), 2003.

MEGIJESZTENÉD A VIDÁM MADARAKAT? (regény), 2001.

HÁT AMINT FÖLÁLLOK (költészetregény), 2001.

A TÖBBSÉG MÉGIS LEÉR (novellák), 2000.

FÖLDÖN FUTÓ FÜST (regény), 1999.

SÓVÁRGÁS (novellák és esszék), 1997.

ÉSZ ÉS ÁHÍTAT (esszék), 1995.

LEMERÜLÉS (novellák), 1995.

SZABAD VAGY (regény), 1994.